

מהי מלחמה?

המלחמה איננה המשך המדיניות באמצעים אחרים. העולם היה מקום קל יותר להכנה, אילו היתה קביעה זו של קלאוזוויץ אמת. קלאוזוויץ, הפרוסי, ותיק מלחמות נפוליאון, אשר ניצל את שנות פרישתו בדימוס לחיבור הספר המפורסם ביותר שנכתב מעולם על המלחמה — על המלחמה — כתב שהמלחמה היא המשך "המגעים הפוליטיים" (des politischen Verkehrs) "בעירוב אמצעים אחרים" (mit Einmischung anderer Mittel).¹ המקור הגרמני מבטא רעיון דק ומורכב יותר מן המילים האנגליות שבהן מרכיב לצטטו. אולם מחשבתו של קלאוזוויץ לוקה בחוסר שלמות בשתי השפות. היא מניחה שקיימות מדינות, שיש אינטרסים של מדינה ושיש שיקולים רציונליים כיצד להשיגם. אלא שהמלחמה קדמה למדינה, לדיפלומטיה ולאסטרטגיה בהרבה אלפי שנים. המלחמה ימיה כמעט כימי האדם עצמו והיא חודרת עד הפינות החבויות ביותר בלב האנושי, בהן האנוכיות מבטלת את המטרה הרציונלית, בהן שולטת הגאווה, הרגש עליון והאינסטינקט מולך. "האדם הוא חיה פוליטית", אמר אריסטו. קלאוזוויץ, צאצא של אריסטו, טען בהמשך לכך שהחיה הפוליטית היא חיה היוצאת למלחמות. שניהם לא העזו להתעמת עם הרעיון שהאדם הוא בעל-חיים חושב, שתבונתו מכוונת את הרחף לצוד ואת היכולת להרוג.

ההתמודדות עם רעיון זה איננה קלה לאדם המודרני יותר משהיתה לקצין פרוסי, שנולד כנכדו של כומר וחונך ברוח ההשכלה של המאה השמונה-עשרה. אנו, חרף ההשפעות של פרויד, יונג ואדלר על השקפותינו, נותרנו דבקים בערכים המוסריים של הדתות המונותאיסטיות, השוללים הריגת נפש חיה בכל הנסיבות, אלא אם האילוצים קשים ביותר. האנתרופולוגיה טוענת והארכאולוגיה מרמזת כי לאבותינו הבלתי-מתורבתים היה דם על שפתייהם וציפורניהם; הפסיכואנליזה מבקשת לשכנענו שבכולנו חבוי הפרא לא הרחק מתחת לעור. ואף-על-פי-כן מבכרים אנו לזהות את הטבע האנושי כפי שהוא מוצג בהתנהגות היום-יומית של הרוב המתורבת בחיים המודרניים — לא מושלם, בזאת אין ספק, אבל בוודאי שותף ליחסי-גומלין ולא אחת בעל כוונות טובות. התרבות מצטיירת בעינינו

כמגדירה הגדולה של התנהגות יצורי אנוש. בוויכוח האקדמי הבלתי מתפשר בין "טבע" ו"חינוך", אסכולת "החינוך" היא הזוכה לתמיכתם של העומדים מן הצד. אנו בעלי-חיים תרבותיים ועושר תרבותנו הוא שמאפשר לנו להשלים עם פוטנציאל האלימות הטבוע בנו ועם זאת להאמין שמתן פורקן לה הוא סטייה תרבותית. ההיסטוריה מלמדת אותנו, כי את המדיניות שבהן אנו חיים, את מוסדותיהן ואף את חוקיהן קיבלנו לאחר מאבקים, לעתים עקובי דם מאין כמותם. מנת החדשות היומית שלנו כוללת דיווחים על שפיכות דמים, לפעמים באזורים סמוכים למולדתנו ובנסיבות הסותרות כליל את מושגינו על נורמליות תרבותית. אף-על-פי-כן אנו מתייקים את הלקחים מן ההיסטוריה ודיווחי החדשות בקטגוריה מיוחדת ונפרדת של "אחרות", שאינה מבטלת כלל את התקוות והציפיות לגבי טיב עולמנו מחר וביום שלאחריו. מוסדותינו וחוקינו, כך אנו אומרים לעצמנו, הטילו הגבלות על הפוטנציאל האנושי האלימות, וכך האלימות בחיי היום-יום אסורה על פי חוקינו כמעשה פלילי, בעוד שהשימוש בה על-ידי מוסדות המדינה עוטה לבוש של "לוחמה מתורבתת".

הגבולות של הלוחמה המתורבתת מוגדרים על-ידי שני טיפוסים אנוש מנוגדים, הפאציפיסטי ו"נושא הנשק החוקי". נושא הנשק החוקי זכה תמיד לכבוד משום שהיו בידיו האמצעים לכך; הפאציפיסט זכה להערכה באפיים שנות עידן הנצרות. יחס הגומלין ביניהם מצא את ביטויו בדו-שיח בין מייסד הנצרות לבין החייל המקצועי הרומאי, שביקש את מילת הריפוי כדי להביא מזור לעבד. "גם אני מקבל מרות", הסביר הקנטוריון². ישו תמה על אמונת הקנטוריון בכוחו של הערך, אשר החייל סבר שהוא משלים את כוחו של החוק שנתגלם בו עצמו. האם רשאים אנו לשער, כי ישו קיבל את עמדתו המוסרית של נושא הנשק החוקי, המחויב למסור את חייו לפי דרישת השלטון ולכן ניתן להשוותו לפאציפיסט, שימסור את חייו ובלבד שלא יפר את שלטון אמונתו שלו? הרעיון מסובך, אבל לא עד כדי כך שיקשה על תרבות המערב ליישבו. יש בה מקום לקיום משותף של החייל המקצועי עם הפאציפיסט המושבע — לעתים בצמוד, כתף אל כתף. בקומנדור-3, אחת מהיחידות הקשוחות ביותר של בריטניה במלחמת העולם השנייה, היו כל נושאי האלונקות פאציפיסטים, אבל מפקדם רחש כלפיהם הערכה שאין למעלה ממנה על אומץ ליבם ועל נכונותם להקרבה עצמית. ואכן, תרבות המערב לא היתה מה שהינה, לולא כיבדה הן את נושא הנשק החוקי והן את האדם הסבור שנושאת נשק היא בלתי חוקית במהותה. תרבותנו מחפשת פשרות, והפשרה שאימצה לה בסוגיית האלימות הציבורית היא גינוי הפגנתה אבל התרת השימוש בה. הפאציפיזם הועלה על נס כאידאל; נשיאת הנשק החוקית — תחת שיפוט צבאי מחמיר ובמסגרת משפט הרומניטרי — נתקבלה כצורך מעשי.

"מלחמה כממשיכת המדיניות" היתה הצורה שבחר קלאוזוויץ להגדיר בה את הפשרה שקיבלו עליהן המדינות המוכרות לו. היא התאימה לאתיקה הרווחת — ריבונות מוחלטת, דיפלומטיה מוסדרת וחוזים מחייבים משפטית — אגב הכרה בעיקרון העליון של אינטרס המדינה. אמנם היא לא קיבלה את האידאל

הפאציפיסטי, אשר הפילוסוף הפרוסי קאנט העתיק מן התחום הדתי אל הפוליטי, אבל היתה בה הבחנה ברורה בין נושא הנשק החוקי לבין המורד, הבווז והחמסן. היא הניחה רמה גבוהה של משמעת צבאית וציות מתוך פחד של הכפופים למפקדיהם החוקיים. היא קיוותה שמלחמה תלבש צורות מוגדרות היטב — מצור, קרב-מגע, התכתשות, פשיטה, סיור, פיטרול, שגרת מוצבי-חוף — שלכל אחת מהן יש כללים מוסכמים. היא הניחה שלמלחמות יש התחלה וסוף. אך היא לא הכירה כלל במלחמה שאין לה התחלה וסוף, בלוחמה המקומית של עמים ללא מדינה או של עמים של טרם-מדינה, שבה אין הבחנה בין נושאי נשק חוקיים ולא-חוקיים, מכיוון שכל הגברים שם לוחמים. לוחמה כזו היתה קיימת תקופות ארוכות בתולדות האנושות והוסיפה להתקיים בשוליים של חיי המדינות המתורבתות, שעשו בה שימוש באמצעות הנהג הנפוץ של גיוס פרשים קלים ורגלים "בלתי סדירים". מצביאי המדינות המתורבתות העלימו עיניהם מן הדרכים הלא חוקיות והלא מתורבתות שבהן תיגמלו עצמם לוחמים בלתי סדירים אלה במסעי המלחמה ומשיטות הלחימה הברבריות. אבל בלעדי השירותים שהציעו, ספק אם היו הצבאות המאומנים שבהם גדלו קלאוזוויץ ודומיו מחזיקים מעמד. כל הצבאות הסדירים, אפילו צבאות המהפכה הצרפתית, גייסו בלתי סדירים לבצע בשבילם סיורים, פטרולים והיתקלויות. במאה השמונה-עשרה היתה התרחבות של כוחות כאלה — קוזאקים, "ציידיים", סקוטים הרריים (Highlanders), "אנשי ספר", הוסארים — אחת ההתפתחויות הצבאיות הבולטות ביותר של התקופה. את הרגליהם — ביזה, חמס, אונס, רצח, חטיפה, חטיטה, ונדליות שיטתית — בחרו מפעיליהם להעלים, כשם שבחרו לא להודות בעובדה שהלוחמה מהסוג הזה עתיקה ונפוצה יותר מזו המקובלת עליהם. הרעיון שניסח קלאוזוויץ, "המלחמה... ממשיכה את המדיניות", סיפק לקצין החושב מפלט פילוסופי נוח מן ההרהורים על הצדדים הקמאיים, האפלים והבסיסיים יותר של מקצועו.

אולם בחצי עין ראה קלאוזוויץ עצמו שהמלחמה איננה כלל מה שטען כי הינה. "אם מלחמות העמים המתורבתים פחות אכזריות ופחות הרסניות מאלו של הפראים", פתח בהתניה אחד מקטעיו המפורסמים. היה זה רעיון שלא הוסיף לפתחו, מאחר שהתאמץ, במלוא העצמה הפילוסופית שהיתה לו, לקדם תאוריה כוללנית על המלחמה כפי שהיא צריכה להיות ולא כפי שהינה והיתה בפועל. במידה רבה מאוד עלה הדבר בידו. בעת יציאה למלחמה עדיין פונים המדינאי והמצביא אל עקרונותיו של קלאוזוויץ; אבל בתאור המלחמה נאמנה חייבים עד הראייה וההיסטוריון להינתק משיטותיו של קלאוזוויץ, למרות העובדה שקלאוזוויץ עצמו היה גם עד ראייה למלחמה וגם היסטוריון שלה והיתה לו אפשרות לכתוב על דברים רבים שלא נמצא להם מקום בתאוריות שלו. "כלי תאוריה העובדות דוממות", כתב הכלכלן פ' א' האייק (Hayek). זה אולי נכון כשמדובר בעובדות הקרות של הכלכלה, אבל עובדות המלחמה אינן קרות. הן בוערות בלהט אש התופת. בן המאה שעברה, גנרל ויליאם טקומסה שרמן (Sherman), אשר שרף את אטלנטה והפך רצועה גדולה של הדרום האמריקני לאדמה חרוכה, ביטא במרירות

רעיון זה ממש במילים שהיו למפורסמות כמעט כמו אלו של קלאוזוויץ: "אני עייף ואחוז בחילה מהמלחמה. תהילתה היא הזיה כולה... המלחמה היא תופת".³ קלאוזוויץ חזה באש התופת של המלחמה, לאמיתו של דבר ראה את מוסקוה בוערת. בעירת מוסקוה היתה האסון החומרי הגדול ביותר במלחמות נפוליאון, מאורע בעל משמעות אירופית, שדמה בהשפעתו הפסיכולוגית לרעידת-האדמה של ליסבון ב-1755. בתקופה של אמונה נתפס חורבן ליסבון כהוכחה אימתנית לעצמת האלוהים הכל-יכול ועורר תחייה דתית בכל רחבי פורטוגל וספרד. חורבן מוסקוה בעידן המהפכה נתפס כעדות לעצמתו של האדם, כפי שאמנם היה. הוא נחשב למעשה מכוון — מושל העיר, רוטופצ'ין, טען שהוא אחראי לכך ואילו נפוליאון פקד לתפוס את המציתים ולהוציאם להורג — אבל קלאוזוויץ, באורח מוזר, לא יכול לשכנע את עצמו שהשרפה היתה מדינית מכוונת, שנועדה לשלול מנפוליאון את הניצחון. להיפך: "הצרפתים לא היו המבצעים, בזאת אני משוכנע", כתב, "וששלטונות רוסיה עשו את המעשה, נראה לי לכל הפחות בלתי מוכח". הוא האמין שהיה זה מקרה:

המהומה שראיתי ברחובות בעת יציאת המאסף (הרוסי); והעובדה שהעשן נראה לראשונה עולה מן הקצה החיצוני של הפרברים, שם פעלו הקוזאקים, שיכנעו אותי, שהדלקה במוסקוה היתה תוצאה של אנדרולומוסיה ושל הרגלם של הקוזאקים לבוזז קודם באופן יסודי את הבתים ואחר-כך להעלותם באש, בטרם יוכל האויב לעשות שימוש בהם... זאת אחת ההתרחשויות המוזרות ביותר בהיסטוריה: מאורע שהשפיע כל כך על גורל רוסיה, הוא כמו ממזר שנולד מפרשת אהבים בלתי חוקית, בלי אב שיכיר בו.⁴

אבל קלאוזוויץ חייב היה לדעת, כי לאמיתו של דבר לא היתה כל מקריות בשרפת מוסקוה, שאיש לא היה אחראי לה, או במעללים הפסולים הרבים שאירעו בעת מסע נפוליאון לרוסיה ב-1812. מעורבות הקוזאקים כשלעצמה היתה ערובה לריבוי מעשי ההצתה, הביזה, האונס, הרצח ומאות הזוועות האחרות, כי לקוזאקים המלחמה לא היתה פוליטיקה אלא תרבות ודרך חיים.

הקוזאקים היו חיילים של הצאר אך התנגדו לשלטונו האבסולוטי. סיפור מוצאם זכה להיקרא מיתוס ואין ספק כי הם עצמם עשו מיתולוגיזציה של ראשיתם, ככל שחלף הזמן.⁵ אבל תמצית המיתוס פשוטה וגם נכונה. הקוזאקים — שמש נגזר מן המילה בן-חורין בשפות הטורקיות — היו נוצרים שברחו מעבדות תחת שליטי פולין, ליטא ורוסיה, ובחרו לקחת את גורלם בידיהם: לפשוט בחופשיות על פני הערבות הגדולות והעשירות אך פרועות החוק של אסיה התיכונה.

כאשר קלאוזוויץ הכיר את הקוזאקים, היה מיתוס לידתם בחופש, גדול בסיפור אבל קטן במציאות. בתחילה הם ייסדו חברות שוויוניות אמיתיות: בלי אדונים, בלי נשים, בלי רכוש, ההתגלמות החיה של כנופיית לוחמים חופשית, המרכיב הנצחי בסיפורי האגדה ברחבי העולם. ב-1570 נאלץ איוואן האיום לתת לקוזאקים

בעסקת חליפין אבק-שרפה, עופרת וכסף — שלושה דברים שהערבה לא סיפקה להם — בתמורה לעזרתם בשחרור שבויים רוסיים מעבדות מוסלמית. אבל סמוך לסיום שלטונו כבר החל להפעיל כוח במאמציו לאכוף את שילובם תחת משטר הצאר.⁶ יורשיו לא הרפו מהלחץ. במהלך מלחמות רוסיה בנפוליאון הורכבו גייסות סדירים של קוזאקים, דבר שהיה בו סתירה מושגית אבל עלה בקנה אחד עם האפנה האירופית בעת ההיא, לשלב בכוחות הצבא הסדירים יחידות אנשי יער, אנשי הר ופרשים. ב-1837 השלים הצאר ניקולאי הראשון את הליך הכרות בנו ל"אטמן של כל הקוזאקים", שנאמניו היו מיוצגים בחיל המשמר הקיסרי על-ידי גדודי קוזאקים מחבלי הדון, האוראל והים השחור. אלה נבדלו מאנשי-ספר צייתנים אחרים — לסקווינים, מוסלמנים והרריים מן הקווקז — רק בפרטי מדיהם האקסטריים.

ואולם, אף שהקוזאקים קיבלו עליהם את מרות המדינה, נחסכה מהם ההשפלה של תשלום מס גולגולת, מה שטבע בנתין הרוסי חותם של צמית, וניתן להם פטור מיוחד מגיוס לשירות חובה, שהצמיתים ראו בו גזר-דין מוות. ואמנם, עד קץ שלטון הצארים ממש, קיים השלטון הרוסי את עקרון ההתייחסות לגייסות הקוזאקים השונים כאילו היו חברות לוחמים עצמאיות, שאצלן חובת ההיענות לקריאה לנשק חלה על הקבוצה ולא על הפרטים. אפילו כשפרצה מלחמת העולם הראשונה פנה משרד המלחמה הרוסי אל הקוזאקים להעמיד גדודים, לא ראשים; המשיך לשיטה שהיתה בחלקה פאודאלית, בחלקה דיפלומטית ובחלקה של שכירי חרב, אשר בצורות שונות סיפקה למדינות מכסות של לוחמים מאומנים כמעט מראשית הלחימה המאורגנת.

הקוזאקים שהכיר קלאוזוויץ, היו קרובים יותר לבוזזים החמסנים, הקוזאקים המקוריים, אפילו מן הנוודים הנועזים אשר טולסטוי האציל עליהם הילה רומנטית ביצירותיו המוקדמות, והצתתם את עיבורי מוסקוה שגרמה ב-1812 לשרפת הבירה, הלמה את אופיים. הקוזאקים נותרו אנשים אכזריים וההצתה לא היתה האכזרית שבמעשיהם, אם כי אכזרית דיה: היא הותירה מאות אלפים חסרי קורת-גג בחורף תת-ארקטי במוסקוה. בנסיגה הגדולה שבאה לאחר מכן, הפגינו הקוזאקים אכזריות שהעלתה בקרבנותיהם האירופיים את זכר הפלישות של אנשי הערבות, רוכבים נוודים חסרי רחמים אשר דגליהם עטורי זנבות הסוסים הטילו אימת מוות בכל אשר שעטו כנופיותיהם — פלישות שנקברו עמוק במדורים האפלים של הזיכרון המשותף. יחידות קוזאקים התגנבו כמטחוני ירי אל הטורים הארוכים של "הארמיה הגדולה" הצרפתית, שבוססו עד ברכיים בשלג בצפותם להצלה, ועטו על הנחשלים כל אימת שגברה עליהם עייפותם. יחידה שכרעה תחתיה, נדרסה והושמדה. וכשהדביקו הקוזאקים את שרידי הצבא הצרפתי שלא הספיקו לצלוח את נהר בְּרִזְנָה לפני ששרף נפוליאון את הגשרים, ערכו בהם טבח חמוני. קלאוזוויץ סיפר לאשתו, כי היה עד ל"מחזות מזויעים... אילולא חוסנו וגשותי, היו המראות מוציאים אותי מדעתי. ואף כך תידרשנה שנים רבות בטרם אוכל להיזכר במה שראיתי ולא לרעוד מאימה".⁷

אבל קלאוזוויץ היה חייל מקצועי, בנו של קצין שחונך למלחמה, ותיק עשירים

שנות מערכה וניצול קרבות ינה, בורדינו ווטרלו. השני שבהם היה הקרב העקוב ביותר מדם שלחם נפוליאון. הוא ראה דם נשפך כמים, צעד בשדות קטל שבהם היו המתים והפצועים מוטלים בערמות כמו אלומות קציר; אנשים נהרגו לצדו, סוסים נפגעו תחתיו והוא עצמו ניצל ממות אך בדרך נס. רגשותיו התקשחו בהכרח. מדוע, אם כן, נראו לו הזוועות של רדיפות הקוזאקים אחר הצרפתים נוראות כל כך? התשובה היא, כמובן, שאנו מתקשחים בפני הדברים המוכרים לנו ומספקים הסבר רציונלי ואפילו מצדיקים מעשי אכזריות הנעשים על-ידינו ועל-ידי הדומים לנו, ובה בעת שומרים על יכולתנו להתקומם ואפילו להזדעזע לנוכח מעשים אכזריים באותה מידה, שבהיותם מבוזעים בידי נוכרים, לובשים צורות אחרות. קלאוזוויץ והקוזאקים היו נוכרים זה לזה. הוא התחלחל מנוהגם של הקוזאקים לדרוס את הנחשלים ולשפדם בחנית, למכור שבויים לאיכרים תמורת מזומנים ואת מי שלא נמצאו להם קונים — להפשיט עד עור-בשרם בעבור בלויי סחבותיהם. כנראה התעורר בו תיעוב כלפיהם כי, כדברי קצין צרפתי, "אם גילינו עוז רוח, לא קמו נגדנו — אפילו [כאשר] עלו עלינו פי שניים במספרם".⁸ הקוזאקים, קיצורו של דבר, היו אכזריים כלפי החלשים ומוגי לב לנוכח האמיצים, דפוס התנהגות מנוגד בתכלית למה שחונק לו קצין וג'נטלמן פרוסי. דפוס ההתנהגות שלו היה עמידה איתנה. בקרב פֶּלְקְלָאוּוה במלחמת קרים ב-1854, נשלחו שני גייסות של קוזאקים לבלום הסתערות של חטיבה קלה. קצין רוסי שהשקיף על ההיתקלות דיווח כי "מבוהלים מן הסדר של המוני הרגלים [הבריטיים] שהתקרבו אליהם, לא החזיקו הקוזאקים מעמד, אלא פנו לצד שמאל והחלו לירות על אנשיהם שלהם, במאמץ לפרוץ נתיב מנוסה". כאשר נהדפה החטיבה הקלה מעמק-המורות באש הארטילריה הרוסית, דיווח קצין רוסי אחר, "היו הקוזאקים, שהתאוששו ראשונים ונאמנים למנהגם, ניגשו למלאכה שנזדמנה להם: אספו את הסוסים האנגליים שנותרו ללא רוכבים והציעו למכירה".⁹ מראה זה היה בוודאי מגביר את הבוז שרחש קלאוזוויץ לקוזאקים ומחזקו בדעתו שאין הם זכאים ליחס הכבוד המשתמע מן התואר "חיילים". למרות התנהגותם כשכירי חרב, לא ניתן לכנותם אפילו שכירי חרב ראויים לשם, הנאמנים, בדרך כלל, לחוזהם. קלאוזוויץ בוודאי היה רואה בהם סתם מלקטי שיירים, שהתקיימו על שיירי המלחמה אבל נרתעו מן הטבח. כי מלאכת המלחמה האמיתית בתקופת קלאוזוויץ היתה הטבח. אנשים עמדו שורות שורות, לעתים במשך שעות, דוממים וחסרי תנועה על מנת להיטבח. בבורדינו עמדו חיילי קורפוס הרגלים של אוסטרמן-טולסטוי תחת אש ארטילרית ישירה מטווח קצר במשך שעותיים והתנועה היחידה במהלכן היתה התזוזה בשורות שנגרמה מן הגופות הנופלות. הינצלות מן הקטל לא בישרה בהכרח את קץ הטבח. רופאו הבכיר של נפוליאון, לארי (Larrey), ביצע מאתיים קטיעות בלילה שלאחר בורדינו, ומנותחיו היו בני המזל. אדן לבום (Labaume) תיאר את אשר התרחש במחפורות שחצו שתי וערב את שדה הקרב: "כמעט כל הפצועים, בחוש טבעי, גררו עצמם לשם לחפש מחסה... מגובבים זה על גבי זה, מתבוססים חסרי-ישע בדמם, היו בהם שקראו לחולפים לידם לגאול אותם מייסוריהם".¹⁰

מחזות בית מטבחיים אלה היו תוצאה בלתי נמנעת מדרך עשיית המלחמה, אשר הניעה אנשים מהסוג שקלאוזוויץ הגדירם כפראים, כמו הקוזאקים, לנוס על נפשם אם איימה לגרוף אותם, אבל אם לא היו עדים לה בעצמם — לפרוץ בצחוק כאשר שמעו את תאורה. כאשר המתקן הצבאי היפאני, טאקאשימה, הציג את התרגול האירופי לפני כמה סמוראים רמי מעלה ב-1841, הוא עורר גיחוך. קצין החימוש אמר, כי "האנשים שמכוננים ומפעילים את כלי נשקם בו בזמן ובתנועה אחידה נרמים כמי שמשתעשעים באיזה משחק ילדים".¹¹ זאת היתה תגובתם של לוחמים פנים-אל-פנים, שלדירם היתה הלחמה ביטוי עצמי ובאמצעותה הפגין הגבר לא רק את אומץ לבו אלא גם את אישיותו. כאשר פרצה מלחמת השחרור היוונית, ב-1821, ניסו פילֶהֶלְנִים צרפתיים, גרמניים ובריטיים, רבים מהם קצינים בדימוס, ותיקי מלחמות נפוליאון, לאמן בתרגולת תבנית סגורה את הֶקְלֶפְטִים (klepht) היווניים. אותם ספק גולנים ספק מורדים בטורקים, הגיבו בלגלוג, שנבע מחוסר אמון ולא מבוז. סגנון לחימתם — סגנון עתיק מאוד, שאלכסנדר מוקדון נתקל בו בפלישתו לאסיה הקטנה — היה לבנות חומות קטנות בנקודות ההיתקלות הצפויה עם האויב. משם היו מגרים אותו לפעולה בגידופים ובעלבונות, וכשקרב האויב היו נמלטים. הם חיו כדי להילחם עוד יום אחד, לא כדי לנצח במלחמה, מטרה שכלל לא עלתה על דעתם. גם הטורקים לחמו בסגנון אתני: הם היו פורצים קדימה בהסתערות דלילה, תוך אי-התחשבות באכידות. הפילהלנים טענו כי כל עוד לא יתייצבו היוונים באומץ כנגד הטורקים, לעולם לא ינצחו בקרב. לעומתם טענו היוונים שאם יעמדו בשיטה אירופית, בחזות חשופים, מול המוסקטים [רובים] הטורקים, ייהרגו כולם וממילא יובסו במלחמה.

"ליוונים סומק [בושה] — ליוון דמעה", כתב ביירון, הנודע שבפילהלנים. יחד עם שוחרי חופש אחרים, קיווה "לחולל תרמופילי חדשה" בצד היוונים. גילוי שהם היו בלתי-מנוצחים רק בבורותם בכל הנוגע לטקטיקות רציונליות, גרמו דכדוך ואכזבה לביירון ולאידאליסטים אירופיים אחרים. ביסוד הפילהלניות היתה האמונה, שהיוונים של המאה התשע-עשרה, תחת מעטה הלכלוך והבורות, הינם כמו בני יוון העתיקה, אותו עם עצמו. המשורר שלי (Shelley) בהקדמה ליצירתו הֶלָאס (Hellas) — "העידן הגדול של העולם מתחיל מחדש / תור הזהב חוזר" — הציג אמונה זו בצורתה המפורשת ביותר. "היווני המודרני הוא צאצא של אותן ישויות עטורות תהילה, שהדמיון מסרב כמעט לשוותן כשייכות למין האנושי שלנו. הוא היורש של חלק גדול מרגישותן, ממהירות תפיסתן, מלהטן ומאומץ לבן". אולם הפילהלנים שלחמו בשדה הקרב יחד עם יוונים, זנחו חיש מהר את האמונה בזהות המשותפת לקדמונים ולבני העת החדשה. ולא זו בלבד; אלה מהם שניצלו וזכו לחזור לאירופה, "כמעט כולם ללא יוצא מן הכלל", כתב ההיסטוריון של הפילהלנים ויליאם סנט קלייר (St. Clair), "שנאו את היוונים בבזע עמוק וקיללו את עצמם על איזולתם בלכתם שולל".¹² מרגיזה במיוחד היתה הכרזתו של שלי בפיוטיו הנאיבית על אומץ לבם של היוונים בני תקופתו. הפילהלנים רצו להאמין, שהללו יפגינו בשיטת התבנית הסגורה, ב"קרב עד מות על הרגליים",

את הדבקות שגילו ההופליטים של יוון העתיקה במלחמותיהם נגד הפרסים. סגנון לחימה זה היה הפוך לימים, בדרכים עקלקלות, לסגנון הלחימה של מערב אירופה. הם ציפו שהיוונים בני זמנם יגלו נכונות לסגל מחדש את טקטיקות התבנית הסגורה, ולו רק משום שהיה זה המפתח להשגת חירותם מעול הטורקים. משנוכחו לדעת שדבר זה לא יקרה, כי "מטרות המלחמה" של היוונים מצטמצמות בחופש להתמיד בדרכי הקלפט — לזקוף אצבע משולשת כלפי השלטון במקומותיהם בהרים, להוציא את מחייתם מגול, לעבור מצד אל צד לפי נוחות השעה, לרצוח אויבים דתיים כל אימת שנקרית הזדמנות לידם, להתהדר במחלצות צעקניות, לנופף בכלי נשק אימתניים, להתפיח את הארנקים בכספי שוחד מושחתים ולעולם, לעולם לא למות עד האיש האחרון, או אפילו עד הראשון, אם היה הדבר תלוי בהם — הגיעו הפילהלנים למסקנה, כי רק נתק בשלשלת הדורות בין היוונים הקדמונים והמודרניים יכול להסביר את קריסת תרבות הגבורה.

הפילהלנים ניסו ולא הצליחו להניע את היוונים לקבל את תרבותם הצבאית. קלאוזוויץ לא ניסה, אבל היה נכשל אילו ניסה להניע את הקוזאקים לאמץ את תרבותו הצבאית. הוא והפילהלנים לא הבינו שדרך לחימתם המערבית, אשר המרשל הצרפתי הגדול דה זאקס (de Saxe), איש המאה השמונה-עשרה, בביקורתו החריפה על הליקויים הצבאיים של הטורקים ואויביהם, שניכרו ב-"l'ordre, et la discipline, et la manière de combattre" [סדר, משמעת ודרך הלחימה], היתה ביטוי לתרבותם, כשם שהטקטיקה "לחיות כדי להילחם עוד יום" היתה ביטוי לתרבות הקוזאקים והקלפטים.¹³

קיצורו של דבר, הפגם בתשובת קלאוזוויץ על שאלתו, מה היא מלחמה, מצוי ברמה התרבותית. ואין זה מפתיע כלל. כולנו מתקשים לצאת אל מחוץ לתרבותנו כדי להבין איך נעשינו כפרטים למה שהננו. אנשי מערב בני זמננו, במחויבותם לצו האינדיווידואליות, מוצאים שהקושי הזה חריף כמו הקשיים המכבידים על אנשים אחרים במקומות אחרים. קלאוזוויץ היה איש זמנו, יליד ההשכלה, בן תקופתם של הרומנטיקנים הגרמניים, איש רוח, מתקן מעשי, איש הפעולה, מבקר חברתי ומאמין נלהב בכוח חברתו להשתנות. הוא היה משקיף חד-עיני על ההווה וחסיד העתיד. אך הוא לא השכיל לראות, כמה עמוק הוא מושרש בעברו, העבר של מעמד הקצינים המקצועיים במדינה אירופית ריכוזית. אילו ניחן מוחו במימד רוחני אחד נוסף — גם בלעדי כך היה זה מוח מתוחכם מאוד — אז היה יכול לתפוס, שבמלחמה יש הרבה יותר מפוליטיקה. היא ביטוי של תרבות, תכופות היא קובעת דפוסי תרבותיים, ויש חברות שבהן היא התרבות עצמה.

מי היה קלאוזוויץ?

קלאוזוויץ היה מפקד רגימנט. זה מצריך הסבר. הרגימנט הוא יחידה בכוח צבאי, בדרך כלל גוף המונה כאלף חיילים. באירופה של המאה השמונה-עשרה היה

הרגימנט מאפיין של הנוף הצבאי והוא שרד בשלמותו גם בתקופתנו. אמנם יש רגימנטים, במיוחד בצבאות בריטניה ושוודיה, שלהם היסטוריה רצופה של שלוש מאות שנים. אבל כשנולד במאה השבע-עשרה היה הרגימנט לא רק חדש אלא אף מרכיב מהפכני בחיים האירופיים. השפעתו היתה משמעותית לא פחות מאלו של מנגנוני הביורוקרטיה האוטונומיים או רשויות האוצר ההוגנות — והיתה שזורה בהם.

הרגימנט — משמעות המילה קשורה למושג השלטון — היה אמצעי להבטחת פיקוח המדינה על הכוח המזוין. הסיבות המורכבות לצמיחתו נבעו מן המשבר שהתפתח מאתיים שנה קודם לכן ביחסים בין השליטים האירופיים לבין ספקי השירות הצבאי. לגיוס צבא, כשנדרש, היו המלכים תלויים באורח מסורתי כבעלי האחוזות שבאזורים הכפריים, שנמסרו להם זכויות מקומיות על אמצעי קיום וסמכויות, תמורת התחייבותם להעמיד לפרק זמן קצוב, כאשר יידרשו לכך, אנשים חמושים במספר יחסי לשטח הקרקע שקיבלו. בסופו של דבר קבעה שאלת אמצעי הקיום את תפקוד השיטה. בכלכלה פרימיטיבית, שבה הכבידו קשיי תעבורה על איסוף היכול והפצתו, הכרח היה להציב על הקרקע אנשים חמושים ולהעניק להם זכויות על היכול, לכל יידרדרו למעמד של פועלים.

השיטה הפאודאלית מעולם לא היתה מושלמת — ריבוי צורותיה במקומות ובזמנים שונים מכשיל כל סיווג — ורק לעתים נדירות יעילה. במאה החמש-עשרה היתה כבר בלתי יעילה במובהק. מצב הקרוב ללוחמה מתמדת השתרר ברוב אירופה, כתוצאה מאיומים חיצוניים וממרידות פנימיות, שהצבאות הפאודאליים לא אצרו כוח לדכאן. ניסיונות להגביר את יעילותם של הכוחות המזוינים על-ידי מתן יתר עצמאות לבעלי האחוזות באזורים הסוערים ביותר, או על-ידי תשלום שכר לאבירים שישירתו בצבא, החריפו את הבעיה. בעלי האחוזות לא נענו כשנקראו, בנו טירות יותר בצורות, הקימו צבאות פרטיים, אסרו מלחמות מטעמם — לעתים על הריבון עצמו. מלכים הוסיפו זה כבר על הכוחות הפאודאליים גם כוחות שכירים — אם נמצא להם הכסף הדרוש. באירופה של אמצע המאה החמש-עשרה נבזזו אדמותיהם של מלכים ובעלי אחוזות בידי שכירי חרב, כשלא נמצא כסף לשלם להם. שכירי החרב שלא שולם שכרם היו למארה, לעתים אימתנית כמו הפולשים — מגיארים, ערבים, ויקינגים — שגרמו להתגייסותה הצבאית של אירופה ולהתבצרותה בטיירות.

נוצר מעגל-קסמים: גיוס חיילים נוספים כאמצעי להשבת הסדר על כנו, משמעו היה הסתכנות בגידול מספר החמסנים (écorcheurs), כפי שקראו להם הצרפתים: משמידי הארץ; הימנעות מהשבת הסדר על כנו, משמעה היתה הפקרת עובדי האדמה לאונס ולביזה. בסופו של דבר העז מלך צרפת, הארץ הפגועה מכולן, לנקוט צעדים. שארל השביעי השכיל להבין כי אותם écorcheurs "נהיו, בניגוד לרצונם, למנודים צבאיים, אבל קיוו לזכות במקדם או במאוחר בהכרת המלך ורוזני הארץ". לפיכך ניגש ב-1445-1446, "לא, כפי שנאמר לעתים, להקים צבא קבע, אלא לברור מתוך המון החיילים הזמינים" את הטובים ביותר.¹⁴ הוקמו

פלוגות של שכירי חרב בהרכב אחד והכירו בהם כמשרתים צבאיים של המלוכה, שתפקידם לעקור משרש את כל היתר.

הגופים שהקים שארל השביעי, compagnies d'ordonnance [פלוגות סדר] כפי שנקראו, הורכבו מחיילים רגלים, שנחיתתם החברתית ביחס לפרשים הפאודאליים היתה לחיסרון צבאי, אשר עוד הוחמר בשל הספקות שרווחו לגבי יכולתם הפיסית לעמוד מול פרשים בשדה הקרב. אבל היו רגלים, השווייצים במיוחד, שהוכיחו את כושרם להכריע רוכבים בכלי נשק מחודדים בלבד; ומשהוכנסו רוכבים יעילים לשימוש כללי בתחילת המאה השש-עשרה, נפתרה הנקודה המוסרית, כפי שקרא לה ההיסטוריון הצבאי סר מייקל הווארד (Howard), על-ידי הטכנולוגיה.¹⁵ מאותו זמן ואילך גברו הרגלים על הפרשים, שמצאו עצמם נדחקים אל שולי שדה הקרב, אף שהוסיפו לתבוע הכרה במעמדם החברתי ההיסטורי. אבל מעמד זה נשחק ביתר שאת אותו זמן תחת השפעתו של אבק-השרפה על מבצרי המפקדים הפאודליים של הפרשים. סוללת התותחים הניידת, נשק חדש שהופעל לראשונה על-ידי שארל השמיני, יורשו של שארל השביעי, גזרה קץ על התקוממותם של אדונים בעלי טירות מבוצרות נגד מרות המלוכה. התהליך החל בעשור האחרון של המאה החמש-עשרה. בפרוס המאה השבע-עשרה היו צאצאיהם מרוצים כשקיבלו דרגת קולונל רגלים כמחוות חסד מלכותית.

קולונלים אלה היו צמודים לרגימנט, היינו לפיקוד על קבוצת פלוגות, הואיל והניסיון הורה שהפלוגה קטנה מדי הן בהשפעתה בשדה הקרב והן בכוחה למשוך לפיקוד עליה אדם בעל מעמד, אלא אם היתה זו פלוגה של משמר המלך. וכך היו הקולונלים של הרגימנטים ברוב צבאות אירופה גם בעלי נכסים, כפי שהיו גם מפקדי יחידות שכירי החרב, שהוסיפו להתקיים לצד הרגימנטים המלכותיים החדשים עד המאה השמונה-עשרה. מהקופה המלכותית שולם סכום עגול לקולונלים והללו הוציאוהו כראות עיניהם לתשלום משכורות ולמדים. להשלמת הכנסותיהם אף מכרו בדרך כלל את משרות הקצונה הכפופה, של קפטנים ולוטננטים. "קניית" משרות קצונה נמשכה בצבא הבריטי עד 1871.

הרגימנטים החדשים לבשו עד מהרה אופי שונה משל כנופיות שכירי החרב בשלהי הפאודאליזם ובתקופת מלחמות הדת, אשר התפזרו כרגיל כשכלו הכספים (אלא אם, כפי שקרה בערי המדינה האיטלקיות, נטלו השכירים לידיהם את השלטון). הרגימנטים היו למוסדות קבע מלכותיים — ומאוחר יותר לאומיים — אשר מפקדותיהם שכנו בעיר שדה, חייליהם גויסו מסביבתה וקציניהם באו מחוג מצומצם של משפחות אצולה מקורבות. כזה היה הרגימנט הפרוסי ה-34 שאליו הצטרף קלאוזוויץ ב-1792 בהיותו בן אחת-עשרה. הרגימנט הזה נוסד ב-1720, והוצב בעיר הבראנדנבורגית נורוויץ, מרחק 65 קילומטר מברלין. הקולונל שלו היה נסיך מבית המלוכה, הקצינים הובאו מן האצולה הנמוכה של פרוסיה, ואילו החיילים, שגויסו לזמן בלתי מוגבל מהשכבות העניות, היוו עם נשותיהם, ילדיהם וחבריהם הנכים יותר ממחצית אוכלוסיית העיר.

מקץ מאה שנה היתה כל אירופה זרועה ערי מצב כאלו ובאחדות מהן היו מספר

רגימנטים. במקרים הגרועים ביותר דמו הרגימנטים האלה לגדודו של רונסוקי, מאהבה של אנה קרנינה, שטולסטוי תיאר כמועדון טרזונים, מאויש בקצינים חולכי בטל ויהירים, הדואגים לסוסייהם יותר מאשר לאנשיהם.¹⁶ אבל במיטבם היו הרגימנטים "בתי-ספר של האומה", שטיפחו הסתפקות במועט, כושר גופני ובקיאות בקריאה, בכתיבה ובחשבון. הרגימנט של קלאוזוויץ היה חלוץ בכך. מפקדו הקים בתי-ספר לחינוך הקצונה הצעירה, להוראת קריאה וכתיבה לחיילים ולהכשרת נשותיהם בטווייה וברקימת תחרה.

רגימנטים "משפרים" כאלה היו מקור גאווה למפקדיהם הקולונלים, גם משום שהיו מופתים של קידום חברתי, רעיון שקסם מאוד לאנשי תקופת ההשכלה. אף כי החיילים היו משועבדים וכלואים למעשה בערי המצב, הרי כגוף אחד הם היו מראה מרהיב, שנראה שונה מן הכפריים הנבערים שאכלסו את החבלים הכפריים. השירות הממושך הביאם להשלמה עם גורלם. מצויים תאורים מעוררי-חמלה של פרוסים ותיקי שירות, זקנים וחולים מכדי להשתתף בלחימה, מקרטעים בעקבות הרגימנט שלהם שיצא למערכה, משום שלא ידעו חיים זולת חיי הצבא. הקולונלים שעיצבו חיילים כאלה, גם אם באמצעות ספרי תרגול והסתייעות במלקות, שכנעו אולי את עצמם שהינם מכשירים של מטרה חברתית נעלה. אם עשו כן, כי אז השלו את עצמם, וזאת מן הסיבה הפרדוקסלית שהרגימנטים הצליחו יפה בזכות עצמם. הם נוצרו כדי לבודד את היסודות ההרסניים של החברה למען טובת החברה, אף שדבר זה נשכח. בסופו של דבר הם בודדו את עצמם לחלוטין מן החברה, ונבדלו בחוקיהם, כפולחניהם ובמשמעתם.

הכישלון החברתי של הצבא הפרוסי ספק אם היה מטריד את קלאוזוויץ הצעיר, לולא המיט שואה צבאית על המדינה הפרוסית. שנה אחרי הצטרפותו לצבא נשלח קלאוזוויץ להילחם נגד חיילים צרפתיים חדורי מניעים שונים בתכלית מאלה של הצמיתים לשעבר שתחת פיקודו. צבאות המהפכה הצרפתית הופגזו בתעמולה על השוויון בין בני צרפת כאזרחי הרפובליקה ועל חובת כל האזרחים לשאת נשק. מלחמותיהם בצבאות המלוכות ששרדו באירופה התאפיינו כמאבקים להפלת האצולה בכל מקום שנמצאה, לא רק כדי להגן על המהפכה מבית, אלא גם כדי להשליט את עקרונות השחרור בכל מקום שבני אדם לא היו חופשיים. לא חשובה הסיבה לכך, זהו נושא מורכב ביותר — אך אי אפשר היה להביס את צבאות המהפכה והדינאמיות הצבאית שלהם נמשכה גם אחרי שהרפובליקני הטוב, גנרל בונאפארטה, הכתיר את עצמו לקיסר נפוליאון.

ב-1806 פנה נפוליאון אל פרוסיה ובתוך שבועות סוערים מעטים השמיד את צבאה. קלאוזוויץ מצא את עצמו שבוי על אדמת צרפת, וכשהורשה לחזור לביתו, היה קצין של שלד צבא, שהתקיים בחסדי הצרפתים. במשך שנים אחדות היה שותף לקשר שקשרו הממונים עליו, הגנרלים שארנהורסט וגנייזנאו (Scharnhorst, Gneisenau), לעבות את הצבא הפרוסי תחת אפו של נפוליאון, אולם ב-1812 מרד בדרך הדרגתית זו ובחר להיות "פטריוט כפול". "הפטריוטיות הכפולה" דחפה אותו להמרות את פקודת המלך לשרת תחת נפוליאון בפלישה לרוסיה. תחת זאת

הצטרף לצבא הצאר במטרה לשחרר את פרוסיה. בתור קצין הצאר לחם בבורודינו ובעודו במדים רוסיים חזר לפרוסיה והשתתף במלחמתה לעצמאות ב-1813. בדרך מקרה היתה "הפטריוטיות הכפולה" גם הצופן של הקצינים היפאניים הארכי-לאומניים, שלא צייתו למדיניותו המתונה של הקיסר לפני מלחמת העולם השנייה, על מנת לשרת את האינטרסים האמיתיים של הקיסר כפי שפירשו אותם. רק יאוש פטרויט יכול היה להסיט את קלאוזוויץ לכיוון חתרני; בחירתו בדרך הזאת המריצה אותו לעלות על דרך החתרנות האינטלקטואלית, שהשפעתה ניכרה ברחבי העולם. תבוסת 1806 זעזעה עמוקות את אמונתו במדינה הפרוסית, אבל לא ערערה את אמונתו בערכי תרבות הרגימנטים שבה גדל. למעשה, הוא חשב על המלחמה כעל ייעוד שהחיל בהתנהגותו, ובמיוחד הקצין, גבר על הטבע. הטבע דחף למנוסה, למורך לב, להליכה אחרי האינטרס האנוכי. הטבע הכתיב התנהגות קוזאקית, שלפי כלליה לחם האדם רק אם בחר בכך, והתמסר למסחר בשדה הקרב אם שירת הדבר את מטרותיו — זאת היתה "המלחמה הממשית" בגילוייה הגרוע. אבל האידיאלים של תרבות הרגימנטים במימושם הנעלה ביותר — צייתנות מוחלטת, אומץ-לב אישי, הקרבה עצמית, כבוד — התקרבו קרבה מרבית אל "המלחמה האמיתית", זו שהיא יעדו של החייל המקצועי, כך שכנע עצמו קלאוזוויץ.

ההבחנה בין "מלחמה ממשית" לבין "מלחמה אמיתית", כפי שציין מייקל הווארד, מקורה אינו אצל קלאוזוויץ.¹⁷ היא היתה "בחלל האוויר" בצבא פרוסיה של ראשית המאה התשע-עשרה, בראש ובראשונה משום שעלתה בקנה אחד עם הפילוסופיה האידיאליסטית שרווחה באוניברסיטאות ובחיי התרבות של פרוסיה. לקלאוזוויץ לא היתה השכלה פורמלית בפילוסופיה; "הוא היה נציג טיפוסי של דורו והשתתף בשיעורי לוגיקה ואתיקה שנועדו לציבור הרחב, קרא ספרים ומאמרים רלוונטיים לא מקצועיים ושאב מיד שנייה ושלישית פיסות רעיונות מסביבתו התרבותית".¹⁸ הסביבה התרבותית הצמיחה תאוריה צבאית שהתבססה על הדיאלקטיקה שבין מלחמה אמיתית וממשית. היא אף סיפקה לקלאוזוויץ את הסגנון, את הנימוקים ואת אופן ההצגה שהתאימה להעברת התאוריה שלו לבני דורו.

בשנת 1813 שב קלאוזוויץ מרוסיה לפרוסיה ונקלע לדילמה. הקריירה שלו נופצה, אבל הוא היה עדיין לאומן פרוסי נלהב. הוא ביקש לעצב תורת מלחמה שתבטיח לצבא ארצו ניצחון בעתיד, אבל ארצו לא גילתה נטייה לשינוי פנימי כמו השינוי שעשה את צרפת לבלתי מנוצחת בתקופת המהפכה. גם קלאוזוויץ עצמו לא רצה בכך. הוא בז לצרפתים, סבר שהם נחותים בתכונותיהם הלאומיות מבני עמו — ערמומיים וחלקי לשון לעומת הפרוסים שהם דוכרי אמת ואציליים — נותר מושרש בחינוכו המלוכני והרגימנטלי ולכן לא רצה שרעיונות מהפכניים יגיעו לממלכתו. יחד עם זאת אמר לו כוח הגיונו, כי הלהט המהפכני הוא שהנחיל ניצחון לצבא צרפת. בצרפת, בתקופת המהפכה, היתה הפוליטיקה הכול; בפרוסיה היתה הפוליטיקה, גם אחרי מפלת נפוליאון, גחמה של המלך ותו לא. הדילמה

היתה, אפוא, זאת: איך לאמץ את צורות הלחימה של הרפובליקה הצרפתית ונפוליאון, בלי הפוליטיקה של המהפכה? איך להגיע ללוחמה עממית בלי מדינה עממית? אילו מצא דרך לשכנע את הצבא הפרוסי כי הלוחמה היא, אכן, צורה של פעילות פוליטית, וככל שתהיה קרובה יותר ל"מלחמה אמיתית", היא תיטיב לשרת את המטרות הפוליטיות של המדינה וכי כל פער בין "מלחמה אמיתית" ובין הצורה הלא מושלמת של "מלחמה ממשית" ייזקף לחובת כפיפותה של האסטרטגיה לצרכים הפוליטיים — אפשר היה אז להשאיר את החייל הפרוסי בתמימותו הפוליטית, אלא שההבדל יהיה שהוא ילחם כאילו אש הפוליטיקה בוערת בעצמותיו.

פיתרונו של קלאוזוויץ לדילמה הצבאית שלו קרוב מאוד, במובן מסוים, לפיתרון שמצא מרקס שנים ספורות בלבד אחרי כן לדילמה הפוליטית שלו. שניהם גדלו באותה סביבה תרבותית של אידאליזם גרמני, אף כי מרקס רכש השכלה פורמלית בפילוסופיה שלא היתה לקלאוזוויץ. משמעות רבה נודעת לעובדה שקלאוזוויץ זכה תמיד להוקרתם של אנשי רוח מרקסיסטיים, שלנין הוא הבולט שבהם. הסיבה לכך ברורה. הֶדְוִקְטִיוּוִיּוּת היא מהותה של המתודולוגיה המרקסיסטית וקלאוזוויץ טען טענה רדוקטיבית, שבמלחמה, ככל שגרוע יותר כך טוב יותר, מכיוון שהגרוע קרוב יותר למלחמה "אמיתית" מאשר ל"ממשית". גם מרקס עתיד לטעון שככל שגרוע יותר כן ייטב, מכיוון שהגרוע ביותר בפוליטיקה הוא שיאה של מלחמת המעמדות, המהפכה, שתפיל את העולם הנכבד של הפוליטיקה ה"ממשית" ותלווה את כניסתה של החברה ה"אמיתית", של הפרולטריון המנצח.

המניעים שדחפו את מרקס לטעון טענה זו לא היו זהים לאלה של קלאוזוויץ. מרקס ניחן ברוח נועזת יותר; קלאוזוויץ דבק במנגנון, קיווה — לשווא — להתמנות לשגריר בלונדון, או לראש המטה הכללי, וקיבל בשמחה העלאת בדרגה ועיטורים, ומרקס נהנה למרוד במנגנון.¹⁹ גלות, עוני, ביזוי מצד המדינה הפרוסית היו שמן לגלגליו. החיים בחוץ אימצו את ידיו, בעוד שקלאוזוויץ שוכנע כי רק בהישארותו בתוך המערכת יוכל לשנותה. אולם מן הבחינה הרוחנית רב היה המאחד את שני האנשים מן המפריד ביניהם, הואיל ושניהם נאלצו לגבור על קושי פילוסופי דומה: לשכנע ציבור נבחר לאמץ השקפה שהתנגד לה בתוקף. מרקס היה שליח של מהפכה בחברה שהיסודות המתקדמים בה היו מאוכזבים עמוקות ממהפכות, שזכרו כי המהפכה הצרפתית ומהפכת 1830 נכשלו, שעתידים לראות את מהפכת 1848 נכשלת ושדוכאו תחת שלטונה של המדינה המלוכנית או הבורגנית. קלאוזוויץ היה שליח של פילוסופיה מהפכנית של הלחימה, אשר ביקשה לתאר את המלחמה כפעילות פוליטית לפני כת שלדידה היתה הפוליטיקה קללה. בפועל מצאו שניהם דרך להתגבר על ההתנגדות האינטלקטואלית של הציבור שעליו רצו להשפיע. מרקס הגה סדרה של חוקים היסטוריים מדעיים, אשר הציגו לפני הפרוגרסיבים לא רק את התקווה אלא גם את הוודאות, את הניצחון הבלתי נמנע של הפרולטריון. קלאוזוויץ הגה תאוריה שרוממה את ערכיו של קצין הרגימנט — מסירות מוחלטת לתפקידו, עד נכונות למות מלוע התותח —

למדרגה של אמונה פוליטית ושחררה אותו בכך מהרהורים פוליטיים מעמיקים יותר.

על המלחמה והקפיטל, אף שהם עוסקים בנושאים שונים, יכולים להיחשב, בסופו של דבר, לספרים מסוג אחד. קלאוזוויץ קיווה, בלי ספק, שעל המלחמה ירכוש מוניטין דומים לאלה של עושר האומות לאדם סמית, אותה יצירה עלילת של מחשבת תקופת ההשכלה. קלאוזוויץ חשב שגם הוא, כמו סמית, רק אֶבְחָן, תיאר ומיין את התופעות שלנגד עיניו. גם מרקס הרבה לתאר, תאור מדויק בחלקו הגדול. מהגדרתו המזהירה של אדם סמית את חלוקת העבודה בתעשייה, ששימשה לו נקודת מוצא, התקדם מרקס ואפיין את התחושה שמולידה חלוקה זו כ"ניכור"; וכך, פשטמית ראה בתהליך הטרומם מכני של ייצור סיכה — אחד מושך בחוט המתכת, שני חותך אותו לאורכו, שלישי מלטש את החוד, רביעי מחשל את הראש — רק את הפעולה המופלאה של "היד הנעלמה" המכוונת את כלכלת השוק, הבחין מרקס, בגלותו שאר-רוח, כי הייאוש שנוטעת עבודה כזאת בלבו של אדם חושב ומרגיש, יוביל למה שכינה "מלחמת מעמדות". מרקס הסיק, כי כאשר תהליכי הייצור ההמוני פועלים בשיטה כלכלית שבה הפועל אינו הבעלים של אמצעי הייצור, המהפכה היא בלתי נמנעת. הוא צדק בהבחנתו: עובדה היא שהתעשיינים בני זמננו מחפשים בהתמדה אחר דרכים לעשות את חייו של פועל פס הייצור נסבלים ואפילו משמעותיים. קלאוזוויץ פתח גם הוא בתאור. המדים, השירים והתרגילים הצבאיים היו לדידו נתוני קבע, ומנקודת מוצא זו התקדם וטען כי הניכור (הוא לא נקט מונח זה) של החייל מגורלו — קשיים, פציעה, מוות — סופו שיביא צבאות לידי תבוסה וקריסה, המקבילה הצבאית למהפכה, אלא אם כן תימצא דרך לשכנעם שהחוויה הנוראה של "מלחמה אמיתית" תיטיב לשרת את מצבם מן המחויבות הקלה יותר של "מלחמה ממשית", המוכרת היטב לכל נושא נשק.

ההיגיון הפשוט אומר, כי מלחמת מעמדות מתמשכת איננה נסבלת בחברה שבה היא מתנהלת וכי מהפכה גורמת לנזקים שלעומתם מתגמדים הנזקים של מלחמת המעמדות. אבל אותו היגיון פשוט אף מזהיר, כי "מלחמה אמיתית" עלולה להיות גרועה מן הסבל שיכול בשר ודם לעמוד בו. כהוגה דעות לא הניח קלאוזוויץ, כמובן, שניתן לסגור את הפער בין "מלחמה ממשית" ל"מלחמה אמיתית". ואמנם, חינו בעיני אנשי רוח, במיוחד אנשי רוח מרקסיסטיים, נבע תמיד מהדגש הדק ששם על גורמים בלתי מוחשיים — הזדמנות, אי-הכנה, חוסר יכולת, היעדר כישרון, שינוי עמדה פוליטית, קֶשֶׁל כוח הרצון או קריסת ההסכמה הכללית — שבגללם "המלחמה הממשית" ולא "המלחמה האמיתית" היא הצורה שתלבש כל מלחמה בפועל. "מלחמה אמיתית" היא, אכן, בלתי נסבלת.

ובכל זאת, למרות המפלט שהותיר קלאוזוויץ ממוראות "המלחמה האמיתית", נחל על המלחמה באורח פרודוקלי הצלחה שעלתה אולי על יציפותיו הפרועות ביותר. הוא מת ב-1831, שבע אכזבות, קרבן מגפת הכולרה הגדולה האחרונה ששטפה את אירופה, ללא קידום ולמעשה לא זכה ליחס של כבוד בארצו שלו. על

המלחמה יצא לאור רק בזכות עריכת אלמנתו המסורה. גם מרקס מת שבע אכזבות, שתיים-עשרה שנה לאחר הכנעת הקומונה הפאריסאית של 1871, שדומה כי גזרה כליה על חיזויו הברוטח, שהמהפכה היא התוצאה הבלתי נמנעת מדיכוי הפרולטריון האירופי על-ידי הבורגנות האירופית. ואולם מקץ שלושים וארבע שנים בלבד, במדינה נחשלת עד כדי כך שמרקס שלל את התאמתה לשמש חממה מהפכנית, לא זו בלבד שהמהפכה היכתה שרשים, אלא אף שגשגה והיתה לדיקטטורה הראשונה של הפרולטריון. הדבר קרה בשיאה של המלחמה הגדולה בין המדינות הבורגניות, שבלעדיה לא היו נוצרים התנאים לפרוץ המהפכה הרוסית. אופיה האיום של אותה מלחמה, לא אופיו האיום של הקפיטליזם התעשייתי, הוא שדחף למהפכה ברוסיה, ואופיה האיום של המלחמה היה, לא פחות מכל דבר אחר, תוצאה מאוחרת מהתעקשותו של קלאוזוויץ לטעון בספרו, כי צבאות חייבים לחתור לכך ש"המלחמה הממשית" ו"המלחמה האמיתית" תהיינה אותו דבר עצמו.

על המלחמה נתגלה כספר בעל השפעה מאוחרת. רק ארבעים שנה לאחר שיצא לאור ב-1832-1835 נודע בחוגים רחבים, בדרך עקיפין. ראש המטה הכללי הפרוסי, הלמוט פון מולטקה, ניחן, ככל הנראה, בסגולות מצביא פלאיות שבכוהן הביס את קיסרות אוסטריה וב-1871 את צרפת במערכות שנמשכו שבועות ספורים. העולם ביקש, כמובן, לדעת את סודו. ומשגילה, כי מלבד כתבי הקודש והומרוס, הספר שהשפיע עליו יותר מכול הוא על המלחמה, הובטחה לקלאוזוויץ התהילה שלאחר המוות.²⁰ העובדה שמולטקה היה חניך המכללה למלחמה של פרוסיה כאשר קלאוזוויץ שימש מנהלה, לא זכתה לתשומת לב וגם לא היתה רלוונטית. העולם נתפס לספר עצמו, קרא אותו, תרגם אותו, לעתים קרובות שגה בהבנתו ומאז והלאה האמין שהוא מכיל את תמציתה של לחימה מוצלחת.

בהמשך שאב פרסומו של הספר תנופה רבה מהתוקף שקיבל בעקבות מה שקרה בתחום הלוחמה מאז שנכתב. החשובה בהתפתחויות הללו היתה התפשטות הרגימנטליות שקלאוזוויץ גדל בה. "המלחמה" — קבע באחד התיקונים האופייניים לרעיונו המרכזי בדבר היות המלחמה מעשה פוליטי — "תהיה תמיד אישית ומיוחדת. ומכאן, שכל זמן שיעסקו החיילים בכך, הם יראו עצמם חברים במעין גילדה שבתקנותיה, בחוקיה ובמנהגיה שמור מקום של כבוד לרוח המלחמה." "מעין גילדה" שכזאת הוא, כמובן, הרגימנט אשר את רוחו וערכיו הוא פירט כדלהלן:

חיל השומר על ליכודו תחת האש הרצחנית ביותר; שלא ניתן לזעזעו בפחדים דמיוניים והמתייצב כנגדם בכל עצמתו אם הם מבוססים; שבהיותו גאה בניצחונותיו לא יאבד את כוחו לציית לפקודות, לכבד את קציניו ולבטוח בהם גם במפלה; שכוחו הגופני, כמו שריריו של אתלט, חושלו באימונים, במחסור ובמאמץ... שמקפיד על כל החובות והתכונות האלה בתוקף הרעיון הכביר האחד של כבוד נשקו — חיל כזה חדור הוא רוח צבאית אמיתית.²¹

במקום "חיל" יש לקרוא "רגימנטים", שמרכיבים אותו. במאה התשע-עשרה היתה פרוסיה מוצפת רגימנטים; ב-1831 היו רק ארבעים, אבל עד 1871 עלה מספרם עד מאה ויותר, לא כולל גדודי רובאים או פרשים. כל פרוסי שלם בגופו השתייך לרגימנט או נמנה עמו בנעוריו, וכולם הבינו את "הרעיון הכביר האחד של כבוד הנשק".

"הרעיון הכביר האחד" הנחיל לצבא הפרוסי ניצחון במלחמות עם אוסטריה וצרפת, ומיד קמו קצינים בצבאות אחרים והקימו רגימנטים על פי הדגם הפרוסי, שאליהם התגייסו טובי הגברים הצעירים של האומה והסתייעו בחיילי מילואים קשישים שזכרו את ימי חיולם בתור rite de passage [טקס מעבר], שהעבירם מן הבחרות אל הגברות. ה-rite de passage נהיה מוסד תרבותי חשוב בחיים האירופיים, חוויה משותפת כמעט לכל הגברים האירופיים. ומשום כלליותו ונכונותם של המוני הבוחרים לקבלו כנורמה חברתית, ומשום שגרם ללא מנוס למיליטריזציה של החברה, היה בו אישוש נוסף לקביעת קלאוזוויץ כי המלחמה היא המשך הפעילות הפוליטית. אם עמים מצביעים בעד גיוס חובה או משלימים עם חוק שירות חובה צבאי, איך ניתן להכחיש שמלחמה ופוליטיקה אכן שייכות לאותו רצף?

אבל באלוהי המלחמה אין מהתלים. ב-1914, כשצעדו הרגימנטים של מגויסי החובה לחזית, מושכים אחריהם שובלי חיילי מילואים, המלחמה שגרפה אותם היתה גרועה הרבה יותר ממה ששיערו האזרחים. במלחמת העולם הראשונה ניטשטשו עד מהרה ההבדלים בין "מלחמה ממשית" ל"מלחמה אמיתית". ההשפעות הממתנות, אשר לדברי קלאוזוויץ — שבחן תופעות צבאיות מתוך יישוב הדעת — פועלות תמיד להתאים את אופי המלחמה בכוח לתכליתה בפועל, התפוגגו. גרמנים, צרפתים, בריטים ורוסים מצאו את עצמם עושים מלחמה למען המלחמה. היעדים הפוליטיים של המלחמה — שהיו קשים להגדרה מלכתחילה — נשכחו, ההגבלות הפוליטיות הוסרו, מדינאים שפנו אל התבונה היו לבז, הפוליטיקה, אפילו בדמוקרטיה הליברליות, הצטמצמה במהירות להצדקת קרבות גדולים יותר, רשימות נפגעים ארוכות יותר, תקציבים כבדים יותר, סבל אנושי עולה על גדותיו.

הפוליטיקה לא מילאה בניהול מלחמת העולם הראשונה תפקיד שראוי להזכירו. להיפך, מלחמת העולם הראשונה היתה סטייה תרבותית מפלצתית יוצאת מגדר הרגיל, תוצאה של החלטה נואלת של האירופים במאה של קלאוזוויץ — זו שהחלה בשוכו מרוסיה ב-1813 ונסתיימה ב-1913, השנה האחרונה של השלום האירופי הממושך — להפוך את אירופה לחברה של לוחמים. קלאוזוויץ לא היה האדריכל של החלטה תרבותית זו כשם שמרקס לא היה אדריכל הדחף המהפכני, שעיוות בה בעת את הליברליזם. אבל שניהם נושאים באחריות כבדה. ספריהם הנודעים, שהתיימרו להיות יצירות מדעיות, היו למעשה יצירות של אידאולוגיה חמומה, ששרטטו חזון של העולם לא כפי שהינו אלא כפי שיכול להיות. תכלית המלחמה, אמר קלאוזוויץ, היא לשרת מטרה פוליטית. טיבה של

המלחמה, כך הצליח לטעון, הוא לשרת את עצמה בלבד. מהיגיון זה נבעה המסקנה, כי מי שעושים את המלחמה מטרה לעצמה, עשויים להצליח יותר ממי שמבקשים למתן את אופיה לצרכים פוליטיים. השלום של המאה השלווה ביותר בהיסטוריה האירופית היה מקרי, על פי רעיון חתרני זה, שבעבע ורתח כמו זרם לבה של הר-געש פעיל, תחת המעטה של קידמה ושגשוג. העושר שיצרה המאה שילם, בהיקף שכמותו לא נודע מעולם, בעד מפעלי השלום האמיתי — בתי-ספר, אוניברסיטאות, בתי-חולים, גשרים, ערים חדשות, מקומות עבודה חדשים, תשתית לכלכלה יבשתית מיטיבה בהיקף עצום. המאה יצרה, באמצעות מסים, בריאות ציבור משופרת, שיעורי ילודה גבוהים יותר, ובאמצעות טכנולוגיה צבאית רבת המצאות גם את הכלים למלחמה אמיתית, על-ידי יצירת חברת הלוחמים הגדולה ביותר שידע העולם מעודו. ב-1818, כשהחל קלאוזוויץ בכתיבת על המלחמה, היתה אירופה יבשת מפורקת מנשק. הארמיה הגדולה של נפוליאון התפוררה לאחר הגלייתו לסנט הלנה, וצבאות אויביו הצטמצמו באופן יחסי. גיוס החובה המקיף בוטל, למעשה, בכל מקום, תעשיית החימוש קרסה, הגנרלים יצאו בדימוס, ותיקי המלחמות קיבצו נדבות ברחובות. כעבור תשעים ושש שנים, ערב מלחמת העולם הראשונה, כמעט כל גבר אירופי בריא החזיק בין מסמכיו תעודת חייל, שבה נקבע היכן עליו להתייצב במקרה של גיוס כללי. מחסני הרגימנטים תפחו מנשק וממדים עבור אנשי המילואים. אפילו הסוסים במשקי האיכרים נרשמו להחרמה במקרה של פרוץ מלחמה.

בתחילת יולי 1914 היו כארבעה מיליון אירופים חיילים בפועל. בסוף אוגוסט הגיע מספרם לעשרים מיליון ועשרות אלפים כבר נקטלו. חברת הלוחמים שמתחת לפני השטח בקעה חמושה מבעד למעטה הנוף השליו והלוחמים הוטלו למלחמה עד אשר כעבור ארבע שנים לא יכלו עוד להמשיך בה. אף שאין לזקוף תוצאה הרת אסון זו לחובתו של קלאוזוויץ, נצדק אם נראה בו את אביה הרעיוני של מלחמת העולם הראשונה, ממש כשם שנצדק אם נראה במרקס את אביה האידאולוגי של המהפכה הרוסית. "המלחמה האמיתית" היתה האידאולוגיה של צבאות מלחמת העולם הראשונה, והאסון שהמיטו אותם צבאות על עצמם בגלל דבקותם בה, ייתכן שהוא מורשתו של קלאוזוויץ.

אבל קלאוזוויץ היה לא רק אידאולוג. הוא היה גם היסטוריון ולרשותו עמדו מקורות רבים, מלבד ניסיונו שלו כקצין רגימנט בצבא מלוכני ומלבד התבוסה שהנחיתו על צבא זה החיילים-האזרחים של צרפת המהפכנית. כשהרהר בסוף שנות העשרים של המאה התשע-עשרה במאורעות הסוערים של שנות נעוריו, הוא ייחס אותם

לחידוש השתתפותו של העם בענייניה הגדולים של המדינה; השתתפותו נבעה בחלקה מהשפעת המהפכה על התנאים הפנימיים בכל מדינה ובחלקה מן הסכנה שנשקפה מצרפת לכולם. האם כך יהיה תמיד בעתיד? האם תתנהל מעתה כל מלחמה במלוא משאבי המדינה ועל כן יש להילחם רק

בשל סיבות כבדות משקל המשפיעות על האומה? או שוב נראה מחיצה
נוצרת בהדרגה בין המימשל והעם? על שאלות כאלה קשה להשיב...²²

אף שהיה היסטוריון טוב, התיר קלאוזוויץ לשני המוסדות שהגדירו את תפיסת
עולמו — המדינה והרגימנט — לשלוט בחשיבתו שליטה הדוקה כל כך, ששלל
מעצמו את המרחק הדרוש לראות כמה שונה עשויה להיות המלחמה בחברות
שמושגי המדינה והרגימנט זרים להן. זאת שגיאה שמולטקה לא היה נכשל בה.
הוא אימץ את האידאולוגיה של קלאוזוויץ למטרות תועלתיות מובהקות, בידועו
כי מלחמה בפנינות תבל מרוחקות — למשל במצרים ובטורקיה, שבהן מילא
תפקיד צבאי בשירות השולטאן — עשויה היתה אולי ללבוש צורות שהיו זרות
בתכלית למורהו האידאולוגי, אך עם זאת תאמו את טבען של החברות שנוקקו
להן והיו חלק בלתי נפרד מהן.

בצורה הראשונה גבר הכורח החומרי על האיסורים הדתיים לצאת למלחמה.
זה מתברר מן ההיסטוריה המסתורית של אי הפסחא. בצורה השנייה, שבה קיבלה
הלחימה צביון קיצוני בממלכת זולו, היתה זו האנדרולומוסיה החברתית, אשר
שינתה את טוב הלב היחסי של חברת הרועים הפרימיטיבית. בשלישית, זו של
מצרים הממלוכית, האיסור הדתי המוטל על בני אותה אמונה להילחם זה בזה,
גרם להתפתחותה של העבדות הצבאית. ברביעית, ביפאן הסמוראית, שיפור של
האמצעים הטכניים ביציאה למלחמה הוצא אל מחוץ לחוק מפני האינטרס של
שימור המבנה החברתי. חלק גדול מן ההיסטוריה הזאת נעלם, כמובן, מקלאוזוויץ.
גם אילו נתאפשר לו, תאורטית, לקרוא משהו על המוסדות של תושבי אי הפסחא
הפולינזיים ועל יפאן הסמוראית מתוך ספרות הנוסעים לאוקיינוס השקט, שעוררה
התעניינות רחבה באירופה של המאה השמונה-עשרה, עדיין לא היה יודע דבר
על בני הזולו, שעלייתם למעמד בכורה בדרום אפריקה היתה עוד בראשיתה
כאשר מת. אבל על הממלוכים צריך היה לדעת הרבה, מכיוון שהם היו נתיניהם
המפורסמים של הטורקים העות'מאניים, אשר האימפריה שלהם היתה, אפילו
בחיייו של קלאוזוויץ, עדיין גורם צבאי ראשון במעלה בפוליטיקה הבין-לאומית
של אירופה. בוודאי ידע על עבדי הצבא האישיים של העות'מאניים, היניצ'רים,
שקיומם העיד על עליונות הדת, לא הפוליטיקה, בחיים הציבוריים של טורקיה.
החלטתו להתעלם מן המוסדות הצבאיים העות'מאניים פגמה בשלמותה של
התאוריה שלו. לכדוק מעבר לעבדות הצבאית, את התרבויות הצבאיות המוזרות
יותר של הפולינזים, של הזולו והסמוראים, שצורות לוחמתם היו קריאת תיגר על
ההיגיון הפוליטי כפי שהובן במערב — משמעו לתפוס כמה לקוי, קרנתו וככלות
הכול מטעה הוא הרעיון שהמלחמה היא המשך המדיניות.

המלחמה כתרבות

אי הפסחא

אי הפסחא הוא אחד המקומות הבודדים ביותר על פני כדור הארץ. נקודה בדרום
האוקיינוס השקט, המרוחקת 3,200 קילומטר ויותר מדרום אמריקה ו-4,800
קילומטר מניו זילנד, שני גושי היבשה הקרובים אליו ביותר. זהו גם אחד המקומות
המאוכלסים הזעירים שבעולם, משולש של הרי-געש כבויים המשתרע על פני
כ-180 קילומטרים רבועים. למרות בידודו, שייך האי בבירור לתרבות הפולינזית,
ציוויליזציה מפותחת מאוד של תקופת האבן החדשה, במרכז האוקיינוס השקט,
שהקיפה במאה השמונה-עשרה את אלפי האיים המשתרעים בין אי הפסחא, ניו
זילנד והוואי, שלושת קודקודי המשולש הפולינזי, שאלפים רבים של קילומטרים
במרחב ומאות שנים בתאריכי ההתיישבות המקורית מפרידים ביניהם.

הציוויליזציה הפולינזית היתה הרפתקנית במידה יוצאת מגדר הרגיל. מגליה
האירופיים והאתנוגרפים הראשונים מיאנו בתחילה להאמין שאנשים נעדרי לשון
כתובה הצליחו ליישב שטח עצום כזה — שלושים ושמונה ארכיפלוגים ואיים
גדולים הפזורים על פני כ-50 מיליון קילומטרים רבועים באוקיינוס. הסברים
מסובכים, כולם מופרכים, הוצעו במטרה להכחיש ששייטי קאנו פולינזיים הגיעו
להישגי ניווט דומים לאלו של קוק (Cook) ולה פרוס (La Pérouse). אף-על-פי-כן
נותרה התרבות הפולינזית עקיבה במידה ראויה לציון: לא זו בלבד שבלשוונת
הדיבור של איים מרוחקים זה מזה ניכרה קרבה ברורה, אלא שהמוסדות החברתיים
שפרחו בהוואי, בניו זילנד ובאי הפסחא נותרו קבועים ודומים להדהים.

לחברה הפולינזית מבנה תאוקרטית. הציף, שלפי האמונה מוצאו מן האלים, או
האבות הקדמונים העל-טבעיים, הוא גם הכוהן הגדול. הכוהן הגדול, הציף, מתווך
בין אלוהים לאדם להשפיע על עמו את ברכת פרי האדמה והים. כוח התיווך —
מאנה — מזכה אותו בזכויות מקודשות (טאפו או טאפו) על קרקעות, על שדות
דיג, על התנובה שלהם ועל דברים רבים אחרים, טובים ורצויים. המאנה והטאבו
הבטיחו חברות יציבות ושקטות בתנאים רגילים, ובאיים הפולינזיים המאושרים
הסדירה התאוקרטית בביטחון את היחסים בין הציפיים והאוכלוסיה ובין בתי-האב
השונים, צאצאי הציף המקורי.²³

אבל מעולם לא היה תור זהב פולינזי. אפילו באוקיינוס השקט המיטיב, לא
תמיד היו התנאים תקינים, אם תקינים משמעם זמינות מתמדת של משאבים לסיפוק
צורכי האוכלוסיות. האוכלוסיות גדלו, אף כי שוכני האיים ויסתו את הריכוזי על-ידי
פיקוח על הילודה, בדרך של המתת יילודים ועידוד ההגירה, שקראו לה "יציאה
למסע". האדמות הפוריות ושדות הדיג העשירים הידלדלו עם הזמן ולא היה אי
אחר, קרוב או מוכר, לעבור אליו. או אז החלו הצרות. המילה טוא, שמשמעה

לוחם, היא גם שמו של עץ הברזל אשר ממנו יוצרו אלות וכלי זין אחרים, לקטטות שאדם, מדרך הטבע, מועד להן בגלל עלבונות או רכוש, נשים ועמדה. המאנה של ציף תמיד היה גובר, אם הוא נודע גם כלוחם. אולם במרוצת הזמן קמו לוחמים שלא היו ציפים, שברו את הטאבו, לקחו לעצמם את מה שנוקקו לו או חמדו וגרמו בכך לתוצאה הרסנית מבחינת מבנה החברה הפוליטית. לעתים אירע שחלקים מבתי-אב תפסו את הבכורה ובמקרים קיצוניים אף נושלו בתי-אב מאדמותיהם.

המקרה הגרוע ביותר התרחש באי הפסחא, והיה קטלני במיוחד. האופן שבו מצאו הפולינזים, אולי במאה השלישית לספירה, את האי המרוחק 1,800 קילומטר ממקום היישוב הקרוב ביותר — נותר בגדר תעלומה. מכל מקום הם הגיעו והביאו עמם מתוצרת חיי אי, בטטות, בננות וקני סוכר. הם עיבדו את הקרקע למרגלות שלוש הפסגות, דגו דגים, צדו עופות-ים וייסדו ישובים. סמוך לשנת 1000 הם אימצו את הפולחן התאוקרטי המורכב שרווח בעולם הפולינזי. אוכלוסיית אי הפסחא, אף כי לא עלתה מעולם על 7,000 נפש, הצליחה במהלך 700 השנים הבאות לגלף למעלה מ-300 פסלים ענקיים, בדרך כלל גדולים פי חמישה מקומת אדם, ולהציבם על כנים נרחבים במקדשים. בשלב האחרון של הצבת הפסלים, במרוצת המאה השש-עשרה, המציאו יושבי האי גם כתב שסייע לכוהני הדת לרשום לזיכרון מסורות שבעל-פה ואילנות יוחסין. היה זה שיאה של תקופה מתורבתת שבמהלכה הושלטו חוק וסדר על-ידי הסמכות המיוחסת לאלים, בתיווך ציפים בשר ודם.

אז השתבש משהו. בלי משים דילדלה האוכלוסייה הגדלה את סביבתו של האי. בירוא היערות הפחית את הגשמים וכך הצטמצמה תנובת השדות. פחת גם יכול העצים שמהם הכינו את סירות הקנו ועקב כך הצטמצם הדיג. החיים באי הפסחא התבהמו והלכו. כלי חדש הופיע, מאטאע'ה שמו, ראש חנית משונן מאבן לבה שחורה, שפגיעתו קטלנית.²⁴ השליטה עברה לידי לוחמים שנקראו טאנגאטה רימה טוטו, "האנשים שידיהם מגואלות בדם". פירמידת בתי-האב שהתפלגו מן הציף המייסד התלכדה לשני מחנות, שנלחמו זה בזה בלי הפסק משני קצוות האי. הציף העליון, נצר המייסד, היה לדמות סמלית והמאנה שלו חדלה להרשים. במהלך ההתפוררות החברתית הופלו הפסלים באורח שיטתי, אם כעלבון למאנה של בית-אב אויב או כביטוי להתקוממות נגד ציפים אשר הכזיבו במאנה שלהם. בסופו של דבר צמחה דת מוזרה חדשה, מנוגדת בתכלית לתאוקרטיה עוטה ההוד של פולינזיה: "האנשים שידיהם מגואלות בדם" התחרו על מציאת ביצה של סנונית מים שחורה, כדי לזכות בכהונת ציף לשנה בלבד.

כאשר נחת באי הפסחא הנוסע ההולנדי רוחוויין (Roggeveen) ב-1722, היתה האנרכיה בשלב מתקדם מאוד. ההסתאבות, שהוחרפה מחמת סחר העבדים האירופי והמחלות שהפיצו האירופים, צמצמה עד סוף המאה התשע-עשרה את אוכלוסיית האי ל-111 בני אדם אשר שימרו רק מסורת שבעל-פה, מקוטעת ביותר, על עברם המרשים. ממה שסיפרו ומן הראיות הארכאולוגיות הדרמטיות,

שחזרו האנתרופולוגים תמונה עגומה על חברת אי הפסחא במה שכינו "שלב חנויון" שלה. וזו לא רק הראתה לוחמה מקומית וגילתה סימני קניבליזם; היא חשפה את המאמצים הפיסיים של חלק מתושבי האי להימלט מהשפעות הלוחמה. מערות ונקיקים רבים בלבה נחסמו באבנים מסותתות שנלקחו מבסיסי הפסלים המקודשים, כדי להפכם למקלטים אישיים או משפחתיים, ובאחד מקצות האי נחפרה תעלה, כדי לנתק את השלוחה מן היבשת — בלי ספק מבצע של מגננה אסטרטגית.

מקלטים וביצורים אסטרטגיים הם שתיים משלוש צורות הביצורים שמונים חוקרים צבאיים. רק השלישית, זו של המעוז האזורי, חסרה באי הפסחא. הדבר אינו מעיד על היעדר מימד לוחמה, שיושבי האי לא נקטו אותו, אלא מראה מה קטנה היתה זירת המלחמה. בתוך תחומי הצרים של האי, כך נראה, לימדו עצמם תושבי אי ההיגיון של הלוחמה הקלאוזוויצית תוך התנסות עקובה מדם. הם בוודאי למדו את חשיבות המנהיגות, אשר קלאוזוויץ כה הרבה להדגישה. קיומה של ההתחפרות בחצי-האי פויקי מרמזת כי היו מי שהסכימו עם אמירתו, שהמגננה האסטרטגית היא צורת הלוחמה החזקה ביותר. לאור הירידה החדה במספר התושבים במהלך המאה השבע-עשרה והייצור ההמוני של ההמצאה החדשה, ראשי חניתות עשויות מאבן לבה שחורה, ייתכן כי אף ניסו לבצע את גולת הכותרת של הלוחמה הקלאוזוויצית, לערוך את קרב ההכרעה.

אולם לאיזו מטרה מביסת-עצמה! קלאוזוויץ האמין אולי שהמלחמה היא המשך המדיניות. אבל המדיניות מבוצעת בשירותה של תרבות, והפולינזים, בעולםם הרחב יותר, גיבשו תרבות מתגמלת כמו כל התרבויות של בני האדם. בוגנוויל (Bougainville), בהגיעו לטאהיטי ב-1761, הכריז כי מצא את גן עדן. מה שדיווח על בני האדם היפהפים, שחיים באושר בתנאי הטבע, תרם בשעתו לפולחן "הפרא האציל", אשר עורר בחברה האירופית הנבונה סלידה מעולם המאה השמונה-עשרה שלה, המאורגן אך-המלאכותי. מן הסלידה הזאת צמחו המחלוקת הפוליטית והאידיאולוגיה הרומנטית, שתברו יחד והפילו את משטרי המלוכה אשר בהם גדלו מעריצי הפראות האצילית.

קלאוזוויץ, בהתפעלותו מן המעשה הדרמטי — קרב ההכרעה — ומן הפרט האגואיסטי — המנהיג, ונפוליאון במיוחד — גילה רומנטיות כמו כל אויב אחר של המשטר הישן. אבל במסירותו למלך ולרגימנט נשאר כבול על-ידי המאנה והטאבו בלא שהבחין בכך. באירופה המלוכנית שלפני המהפכה הצרפתית היה הרגימנט מכשיר לריסון אלימות הלוחמים ולרתימתה למטרות המלכים. הואיל ופרוסיה, שקלאוזוויץ שירת אותה, קופחה במיוחד במנעמי העולם הזה, דרבן המלך הדגול, פרידריך הגדול, את קציניו לנהל מלחמה באכזריות שחרגה מן האכזריות שמלכים אחרים ראוה כסבירה. לצורך הפגנת המאנה שלו נדרשה לפיכך הפרת הטאבו, מעשה שעמיתיו המלכים סברו שאיננו יאה.

אבל פרידריך מעולם לא פרץ את הגדר. הוא רק הרחיב את הלוחמה לפי הכללים הרווחים עד גבול האכזריות המקובלת. קלאוזוויץ, שגדל בעולם אשר

המאנה המלכותית והטאבואים הצבאיים נכחדו בו, לכאורה, מצא מילים לתת בהן גושפנקה חוקית לסדר החדש. אך הוא לא היה מסוגל לתפוס כי לא היה זה סדר כלל וכי פילוסופיית הלוחמה שלו היתה מרשם להרס התרבות האירופית. האם אפשר להאשימו? תושבי אי הפסחא, המבודדים במרחב ובזמן מן העולם הפולינוזי הגדול והמיטיב יותר, חשו בלי ספק, אילו יכלו להגות את הרעיון, כי הנסיבות שהשתנו דורשות מהפכה תרבותית. אולי אף היו ממציאים מילה שוות ערך ל"מדיניות" לתאור גילויי הנאמנות הלוהטים שבאו אחרי עלייתו לשלטון של זה שמצא ראשון ביצת סנונית ים שחורה למשך שנה אחת. אין לדעת. מצב הניוון שהידרדרו אליו ניצולי הלוחמה המקומית כשמצאום האנתרופולוגים הראשונים, לא אפשר ניתוח שקול של התפתחות תרבותם. אף-על-פי-כן יש מקום להבחנה הבאה: אותה תרבות, הגם שלא היתה חופשית, דמוקרטית, דינמית או יצירתית במובנים המערביים של מילים אלו, התאימה את האמצעים המקומיים להשגת תכליות נבחרות, בדרך שהתאימה התאמה כמעט מושלמת לתנאים של חיים על אי באוקיינוס השקט. המאנה והטאבו כוננו איזון בין תפקידי הציף, הלוחם ואיש בית-האב לתועלת שלושתם גם יחד; ואם ניתן לקרוא ליחסי-הגומלין ביניהם "מדיניות" של החיים הפולינוזיים, כי אז המלחמה לא היתה המשכה. המלחמה, כשבאה בצורתה ה"אמיתית" לפינה זו באוקיינוס השקט הקרויה אי הפסחא, היתה קודם קץ המדיניות, אחר-כך קץ התרבות ולבסוף קץ החיים עצמם.

הזולו

תושבי אי הפסחא ביצעו את הניסוי בלוחמה טוטאלית, שהמציאו בעצמם, הרחק מעיני העולם החיצון. הזולו, לעומתם, באמצעות המהפכה הצבאית שעברה על חברתם בתחילת המאה התשע-עשרה, נגררו לעימות עם הציוויליזציה המערבית, עימות עז, שהתעצם בכל פעם שסיפורו סופר. ההתחלה היתה קצת מאוחרת וקלאוזוויץ לא יכול היה להיות עד לדרמה המתפתחת בדרום אפריקה, כשם שהיה צריך להיות עד לסיפור הממלופים, הבא בתור. שיאה של הדרמה היה לאחת מהעלילות הגדולות של ההיסטוריה הפופולרית בעידן החדש וליסוד רב עוצמה במיתוס של העם האפריקני, אשר במקדש השיש הגדול שלו בפרטוריה מוצגות דמויות לוחמי הזולו, שבהם נלחמו ה-Voortrekers [הבורים שנדרו צפונה] באידאליזציה שאינה נופלת מזו של גיבורי הבורים עצמם. ואין תימה בדבר, שכן מיתוס האפריקנים מחייב שיהיו אויביהם אציליים ונוראים גם יחד, ובמהלך צמיחתם לאומה בראשית המאה התשע-עשרה, עד תבוסתם הרת האסון במלחמת 1879, אכן נהיו הזולו לוחמים מאיימים באמת.

בראשיתם ניהלו הזולו חיי רועים שלווים. בני הנגוני שמתוכם צמחו, מגדלי בקר שנדרו מן הצפון הרחוק אל התוף הדרומי-מזרחי של אפריקה במאה

הארבע-עשרה, תוארו כעבור שלוש מאות שנה כפי אירופים שניצלו מאוניות שנטרפו כאנשים ש"במגעיהם זה עם זה... מנומסים מאוד, אדיבים ואנשי שיחה, המברכים לשלום זה את זה, גבר או אשה, צעיר או זקן, כל אימת שנפגשים"²⁵. הם התייחסו כטוב לב לזרים, אשר יכלו לטייל ביניהם בביטחון גמור, כל עוד נזהרו שלא לשאת עמהם ברזל או נחושת שהיו נדירים עד כדי לשמש "תמריץ לרצח". הם הצטיינו גם כשומרי חוק, במיוחד ביחסים הבין-אישיים. הם לא הכירו את העבדות, הנקמה היתה "נדירה או נעדרה כליל" ומחלוקות הובאו לפני הציף, שהכרעתו נתקבלה "כלי פוצה פה". הציפים עצמם היו כפופים לחוק ועלולים היו להיקנס על-ידי יועציהם, והחלטותיהם עלולות היו להתבטל על-ידי ציף בכיר מהם.

אף כי לדברי אורחיהם האירופיים הראשונים, אופוֹנְטוּ — אנושיות — היה הערך החשוב ביותר, נלחמו הנגוני ואסרו מלחמות. הקאזוס פְּלִי היה, בדרך כלל, סכסוך על שטחי מרעה, משאב ראשון במעלה לחברה שמספר ראשי הבקר שלה עלה בהרבה על מספר בני האדם בה. המנוצח מצא עצמו אחר-כך על אדמה אחרת, דלה יותר. בדרך טיפוסית לעמים פרימיטיביים, החיים בארץ דלילת אוכלוסין, המלחמה לא הסתיימה בטבח אלא בעקירה.

הקרבות לבשו צביון פולחני, התנהלו לעיני זקנים וצעירים, החלו בחילופי גידופים והסתיימו באבדות ובפגיעות כגוף. לרמת האלימות היו הגבלות שנבעו מן הטבע ומן הנוהג: בגלל נדירותן של המתכות היו כלי הנשק עשויים עץ שחושל באש ושימשו להטלה, לא לקרב מגע. אם קרה שלוחם הרג את יריבו, הוא נאלץ לפרוש מיד משדה הקרב ולעבור טיהור, שאם לא כן יביא קרבנו מחלה אנושה עליו ועל כל בני-ביתו.²⁶

לפתע, בתוך עשורים אחדים, בתחילת המאה התשע-עשרה, סגנון "פרימיטיבי" טיפוסי זה של לחימה נתהפך על פיו. שאקא, הציף של הזולו, שבט קטן של עם הנגוני, היה למפקד צבא של רגימנטים ממושטרים באכזריות, שניהלו קרבות השמדה, וממלכת זולו שלו נהייתה למעצמה בדרום אפריקה. שבטי הציפים שעקרו הזולו ממושבותיהם היו לשבטים נמלטים שנדרו מאות קילומטרים בתוהו ובוהו של התפוררות חברתית, למצוא מקומות מקלט.

אירופים שהיו עדים לעליית שאקא — כמו יורדי הים שהתפלאו לנוכח שליטת הפולינוזים במקצועות הימאות — חיפשו הסבר שאינו מקבל את גורם המקריחות. שאקא, כך נאמר, פגש אירופים ולמד מהם ארגון וטקטיקה צבאית. זה בוודאי לא היה נכון.²⁷ מה שכן היה נכון הוא, שהתנאים הטובים שנהנו מהם בני נגוני הצפוניים בשלב האידילי של המרעה, נשתנו לרעה בשלהי המאה השמונה-עשרה. עדרי הבקר, שהיו המדד לעושר הנגוני, נתרבו עד כי עלו במספרם על מה שיכלו לספק שטחי המרעה "המתוק". בצד מערב התנשא המחסום הדרמטי של רכס הרי דראקנס שהגישה אליו עברה בשטחי מרעה "תמוץ", שלא התאים לכלכלת מגדלי בקר. חגורת זכוכי הצה-צה על נהר לימפופו בצפון מנעה התפשטות לכיוון ההוא; הנהגת גידול התיירס, שהובא לאפריקה מאמריקה במאה השש-עשרה, גרמה

לגידול אוכלוסיית הנגוני הדרומיים; ודרומה יותר באזור הכף, חסמו הבורים כל אפשרות לנוע לשם עם נשק חם ונחרצות עיקשת לכונן Lebensraum [מרחב מחיה]. במזרח השתרע הים.²⁸

שינויים באורח חייהם החופשי והנינוח התרחשו עוד בטרם יצא שמעו של שאקא. ציף שקדם לו ביטל את השיטה שלפיה כשנקראו לוחמים לשירות הציף במלחמתו הם הלכו יחד עם אחרים ממקומותיהם להתייצב בחצר המנהיג. חלף זאת הקים "רגימנטים של גיל", שבכל אחד היו גברים ילידי אותה שנה. ניתוקם בתקופת השירות מנשותיהן צמצם את שיעור הילודה; עצמתו של הציף גדלה ועמה אף כמות המנחות — בקר, תנובה חקלאית וצייד — שהיה זכאי להן, הואיל ועמלו של הלוחם בתקופת גיוסו היה שייך לו.

שאקא מיסד את השינויים האלה בקיצוניות. "הרגימנטים של הגיל" היו לגופי קבע שחיו במחנות צבא, בנפרד מן האוכלוסייה האזרחית. על הלוחמים נאסר להתחתן לא למשך עונת המערכה בלבד או שתי עונות, אלא עד מלאות להם ארבעים שנה; אז הקצו להם בנות זוג מתוך רגימנטים של נשים שהקים שאקא במקביל.

המגבלות הישנות בקרב נדחקו אף הן הצדה. שאקא עיצב נשק חדש, חניתות דיקור, ואימן את אנשיו להתקרב אל יריביהם ולהורגם (ייתכן שעם התקדמות הבורים מאזור הכף, נעשה הברזל זמין יותר משהיה קודם; את ההיבט הזה של חחרפת הלוחמה של בני הנגוני לא חקרו ההיסטוריונים. ייצור אסגאי הדיקור בוודאי הצריך ברזל רב יותר מחנית ההטלה שקדמה לו).

קרב מגע כנשק מחודד מחייב טקטיקות של תבנית סגורה. גם את אלה פיתח שאקא. עוד קודם לכן הכריח את אנשיו להשיל את סנדליהם ולרוץ מרחקים גדולים בכפות רגליים קשיות. בקרב ערך את הרגימנטים שלו בשתי זרועות, עם מרכז חזק ועתודה מאחור. כשהגיע רגע ההתנגשות, הסתער המרכז בשורות צפופות וריתק את האויב, בעוד שכל אחת משתי הזרועות פורצת קדימה ומכתרת אותו מהאגפים. טקס הטהרה נדחה עד לאחר סיום הקרב.²⁹ כשהחל הקטל, עקר הלוחם את בני מעיו של קרבנו לוודא את מותו ואחר-כך פנה אל הקרבן הבא. עקירת הקרביים היתה הדרך המסורתית לשחרור רוח המת, שבלעדי זאת היתה מוציאה את ההורג מדעתו.

שאקא לא נרתע מהרג נשים וילדים, התנהגות שהיתה מעוררת שאט נפש בעיני אבותיו בני נגוני, אבל בדרך כלל הסתפק בהריגת הזכרים במשפחה השלטת של השבט השכן, יחד עם הלוחמים שנטלו חלק בקרב. מי ששרדו, הוטמעו בממלכתו הגדלה והולכת. מטרתו היתה לבנות אומה משבט נגוני שתקבל את מרותו ולהרחיב את השטחים שכבש.

מעבר לגבולות המתרחבים של ארץ הזולו המיט התהליך אסונות. שיטותיו של שאקא פתרו את בעיית עורף האוכלוסייה בארץ זולו, אבל בארצות השכנות חוללו שרשרת עקירות שנישלה אומה אחרי אומה ממולדתה המסורתית ומאורחות חייה המושרשים. "צמיחת ממלכת הזולו חוללה תגובות שליליות מן הספר הקולוניאלי

באזור הכף ועד אגם טנגנאיקה. כל הקהילות על פני כחמישית מיבשת אפריקה נפגעו קשה ורבות התפוררו לגמרי.³⁰

התוצאות הנוראות האלו של האימפריאליזם של הזולו נודעו בשם דיפאקאנה (Difaqane), "הגירה כפויה". "עד לשנת 1824 היה לשממה רוב השטח שבין [נהרות] הטוקילה והקיזימחולה, הרי דראקנס והים. אלפי בני אדם נהרגו; אחרים נמלטו דרומה ואחרים נטמעו בעם הזולו. בנאטאל פסקו למעשה החיים הקהילתיים המאורגנים."³¹ ואין זה שטח קטן. הוא משתרע על פני 39,000 קילומטרים רבועים. אבל ממדיו הם כאין וכאפס לעומת המרחקים שעברו הפליטים במנוסתם מפני הזולו. אחת הקבוצות סיימה את בריחתה על חוף אגם טנגנאיקה, מרחק 3,200 קילומטר מנקודת ההתחלה. במהלך הנדודים היו קבוצות שאיבדו את כל בקרם ונאלצו לקיים עצמם בעשבי-בר ובשורשים. היו שהידרדרו לקניפלויות; רבים מצאו עצמם מתלכדים לכנופיות, שהשמידו כל שהיה על האדמות כמו ארבה והותירו אחריהם נתיב זרוע מתים וגוססים.

הזולו הצעירים שמרו אמונים למערכת הצבאית ולאטוס של שאקא עוד זמן מה אחרי שנפל ב-1828. שגיאה חוזרת על עצמה של משטרים צבאיים מנצחים היא, שאין הם משקיעים את פירות ההצלחה בהתחדשות כלכלית וחברתית ומתאבנים ברגע ניצחונם. הסיבות לתהליך יהיו אחד הנושאים של ספר זה. במקרה של הזולו היתה זו בלי ספק תוצאת ההכרח לחיות, כפי שנאמר על הפרוסים, toujours en vedette [תמיד על המשמר] — כל כך היו מאוימים על-ידי כוחות צבא חזקים כמותם (שבדרום אפריקה של המאה התשע-עשרה היו גם בדרגה גבוהה יותר בהתפתחותם הכלכלית), עד כי הוסיפו לרכז את כל מרצם בתבנית צבאית בלעדית. כפי שקרה גם במקומות אחרים, היתה זו התבנית שקבעה את עליית הזולו. בסופו של דבר הם רכשו נשק חם, אבל לא השכילו לסגל את הטקטיקות שלהם לנשק החדש ודבקו בהתקפה ההמונית בחניתות הדיקור, כשיטה להשגת עליונות בשדה הקרב.

שאקא היה קלאוזוויצי מושלם. הוא עיצב מערכת צבאית שנועדה לשרת אורח-חיים מסוים ולגונן עליה ועשה זאת ביעילות מרשימה. תרבות הזולו, בעשותה את ערכי הלוחם עליונים, ברותמה ערכים אלה לשימור כלכלת גידול הבקר, ובכובלה את האנרגיות וכושר הדמיון של האנשים הדינמיים יותר בקהילה על-ידי שעבוד צבאי עקר זמן רב אחרי התבגרותם, שללה מעצמה את ההזדמנות להתפתח ולהסתגל אל העולם שסביבה. בקצרה, עלייתו ונפילתו של עם הזולו צופנות בחובן אזהרה מאיימת מפני חסרונות הניתוח הקלאוזוויצי.

הממלכים

השעבוד, בצורה קלה יותר או קשה יותר, הוא מצב שכיח בשירות הצבאי. בקרב הזולו הוא הגיע עד קיצוניות. לוחמי שאקא לא היו עבדים. הנוהג שתוגבר

על-ידי טרור ולא על-ידי חוק הוא שקשר אותם לשעבוד. יחד עם זאת, במשמעות התפקודית, היו הזולו עבדים לרצונו של שאקא. אולם בעבר היו חיילים עבדים על פי חוק, גם אם כיום זה נראה מעמד שיש בו סתירה עצמית. עבדות בעולם המודרני, משמעה נישולו המוחלט של הפרט מחירותו, בעוד שהחזקת נשק והשליטה על תפעולו הם אמצעים לשחרור הפרט. נבצר מאתנו לתפוס כיצד יכול אדם להיות חמוש בנשק ובו בזמן משולל חירות. אבל בעולם המוסלמי של ימי הביניים לא היה ניגוד בין מעמדו של עבד לזה של חייל. חיילים-עבדים — ממלופים — היו במדינות מוסלמיות רבות. מטבע הדברים הם היו לא אחת לשליטי ארצות אלו ומנהיגיהם נותרו בשלטון במשך דורות, ולא העלו בדעתם לנצל את העצמה שנהנו ממנה כדי לשחרר עצמם באורח חוקי. הם התעקשו להתמיד בקיום "מוסד" הממלוכים והדפו כל לחץ לשינוי אופיו. להתנגדותם היו סיבות מובנות. הם חבו את שליטתם למונופול שהיה להם על מיומנות מעולה ברכיבה ובקשתות, בעוד שזניחת אלה למען הביצועים הפשוטים יותר של קליעה ברובי מוסקט ולחימה רגלית היתה מביאה להדחתם ממעמדם. תרבותם הצבאית הצרה, כמו זו של הזולו, היא שגרמה לבסוף למפלתם. אף שעצמתם הפוליטית נבעה מייחודם הצבאי, הם הוסיפו לדבוק בדמות הלוחם שאבד עליו כלת, במקום להסתגל לדרכים חדשות בלוחמה. הניתוח הקלאוזוויצי במקרה הממלוכים, כמו במקרה הזולו, מתהפך: מחזיקי העצמה עשו את הפוליטיקה להמשך המלחמה. מבחינה מעשית היתה זו שטות. מבחינה תרבותית לא היתה לממלוכים ברירה.

בעולם האיסלאם, כמו בעולמות יוון ורומי, לבשה העבדות צורות רבות, אחדות מהן היו נוחות למדי. עבד יכול היה להיות בעל מלאכה מכובד, מורה, איש עסקים הסוחר חלקית גם לביתו, מזכיר שומר סוד. ואולם האיסלאם הרחיק לכת מן היוונים והרומאים בריבוי פני העבדות. תחת שלטון הח'ליפים, "יורשי" מוחמד, שסמכותם היתה חילונית ודתית גם יחד, יכול היה עבד להיות גם פקיד מימשל בכיר. הרחבת נוהג זה היא שעשתה עבדים לחיילים ורק בעולם האיסלאם כללו חיילים כאלה להוות אליטה צבאית.

הדבר נבע מן הסתירה שנתגלעה חיש מהר באיסלאם בין מוסריות המלחמה ובין ניהולה למעשה. מוחמד, להבדיל מישו, היה איש האלימות. הוא נשא נשק, נפצע בקרב והטיף למלחמת קודש, ג'יהאד, נגד כל מי שממרה את רצון האלוהים כפי שנגלה לו. יורשיו סברו שהעולם נחלק לשניים: מכאן דאר אל-איסלאם, בית הציות, הציות לתורת מוחמד המכונסת בקוראן — ומכאן דאר אל-חרב, בית המלחמה, שטחים שצריך עוד לכובשם.³² הכיבושים הערביים הראשונים במאה השביעית הרחיבו את גבולות דאר אל-איסלאם בסערה, ובשנת 700 כבר נכללו בתחומו כל השטחים שהם כיום ערב הסעודית, סוריה, עיראק, מצרים וצפון אפריקה. לאחר מכן נהיתה התקדמות הג'יהאד קשה ובעייתית יותר. הכובשים הערביים המקוריים היו מעטים במספרם, מעטים מכדי לקיים את תנופת הכיבוש בעצמתה הראשונה. ובניצחונם הם נטו לחולשות בני תמותה רגילים, להוטים ליהנות בשלום מפירות הניצחון ויחד עם זאת מוכנים לריב על ירושת המנהיגות.

המנהיגות הופקדה בידי הח'ליף, שהיה ה"יורש" של מוחמד. הח'ליפים הראשונים מצאו דרכים לספק את דרישות ותיקי הלוחמים, שביקשו נוחות בלי מלחמה. הדבר נעשה בדיוואן, רשימת גימלאות ללוחמים ערביים שמימונה בא מפירות הכיבוש. הם הצליחו פחות במניעת מחלוקת בין בעלי דעות מנוגדות בשאלה מי צריך להיות ח'ליף. עד מהרה הם נקלעו לוויכוח סוער בשאלה זו, תוך אי הסכמה בסיסית לגבי טיבה של הסמכות — האם עליה להיות תורשתית החל במוחמד, או האם עליה לנבוע מהסכמה בקהילה, באומה? מחלוקת זו מוסיפה להתקיים עד היום, בין המוסלמים השיעים והסונים. מה שעשה את המחלוקת בלתי פתירה היה גורם שלישי באמונת האיסלאם, שאין עליו ערעור: האיסור על המוסלמי להילחם במוסלמי. המלחמה, למוסלמי, יכולה להיות רק מלחמת קודש, ג'יהאד, נגד מי שאינם מציינים לאמת שנגלתה. מלחמה בקרב מי שקיבלו על עצמם את מרותה היא חילול קודש.

ברם, היו מוסלמים שהמשיכו להסתכסך על הח'ליפות עד כדי מלחמה, בעוד שהאיסלאם המפולג יצא מאוחר יותר למלחמה גלויה על שטח. לנוכח שתי ההתפתחויות הללו היו מוסלמים אדוקים שפרשו כליל מחיי החולין. הערבים שדבקו במסורת הגבורה מיאנו לשרת כחיילים, משום שהדיוואן עשה את השירות לא משתלם ואילו המומרים לאיסלאם נמנעו גם הם מלשרת, מתוך אדיקות דתית. אבל התביעות לירושת השלטון מצד מתנגדים והמשך תוקפו של צו הג'יהאד הביאו לכך שהמלחמה היתה בלתי נמנעת. הח'ליפות נדחפה לגישה תועלתית ובשלב מוקדם למדי של הכיבושים השתמש האיסלאם בלוחמים שלא היו ערביים, מומרים שנצמדו לאדון מוסלמי (לימים היו המומרים, באופן בלתי נמנע, רוב המוסלמים).

על פי אותו עיקרון השתמש האיסלאם גם בעבדים, מאחר שאף הם היו צמודים לאדונים מוסלמים, וגיוסם הישיר של עבדים לשירות צבאי היה לחלופה טבעית. מתי קרה הדבר? זה שנוי במחלוקת. אבל באמצע המאה התשיעית מיסד האיסלאם את מה שעתידה להיות מדיניות יחידה במינה בגיוס לצבא: רכישת נערים לא מוסלמים כעבדים, על מנת לגדלם על ברכי הדת ולאמנם כחיילים.³³

הממלוכים גויסו, באורח בלבדי כמעט, מגבולות האיסלאם עם הערכה הגדולה של אסיה התיכונה, בין הים הכספי והרי אפגניסטן (מאוחר יותר גם מחופו הצפוני של הים השחור), אזור שהיה בתחילת ח'ליפותו של אל-מועתצם, במאה התשיעית, מאוכלס טורקים. "אין עוד עם בעולם", הוא צוטט, "אמיץ יותר, גדול יותר במספר ותקיף יותר". הטורקים היו עם קשוח, כמו טורקים בני ימינו והיו במסע לכיוון מערב, במה שיהיה נחשול כיבושים גדול אף מזה של הערבים. היו להם סגולות שהעלו את קרנם בעיני הח'ליפים. הם עדיין לא היו מוסלמים אבל ידעו על האיסלאם הואיל וגבול הערכה לא היה מחסום יציב, אלא מעין מחיצה שטורקים ולא-טורקים חדרו דרכה ועסקו במסחר. הטורקים אף היגרו לעתים במטרה לשפר את מצבם. יתר-על-כן, האיסלאם שהכירו שמר על אופיו ההירואי. לוחמי הספר, הגאזים, ניהלו ג'יהאד בלב קל, בלא שמץ מן הנטייה שדניאל פייפס (Pipes)

הנוצרית. ואכן, באיזו מידה היתה האבירות, כקוד של לחימה וכבוד, משותפת לאביר הצלב ולפאריס של הסהר, זוהי סוגייה מרתקת בהיסטוריה הצבאית של ימי הביניים.

ברם, דבקות זו בלוחמת הפרשים היא שתביא על הממלוכים את קצם. כקבוצה עמד חיץ בינם לבין ההתפתחויות הצבאיות בעולם הרחב, שעשויות היו להזהירם כי ימי הלוחמים הרוכבים ספורים. שלא כאבירי השריון האירופיים, הם לא נתקלו לא בנשק אבק-השרפה הפרימיטיבי ולא בחיילים הרגלים פשוטי העם, שקמו לתבוע את זכויותיהם. עד סוף המאה החמש-עשרה לא היה כל איום על מעמדם, הפוליטי או הצבאי, עד כדי כך, שאף כי הממלוכ לא הלך לשום מקום אלא רכוב על סוס, התנוונו תרגילי הפורוסיה.

היה מאפיין בולט אחד בשיטה הממלוכית: היא לא היתה מוֹרֶשֶׁת. הממלוכים יכלו אמנם לשאת נשים ולהוליד ילדים חופשיים ובעצמם היו לחופשיים עם הסמכתם (גם אם לא היו חופשיים לפרוש מן המוסד או לבחור באדון אחר במקום השולטאן), אבל בנו של ממלופ לעולם לא יכול היה להיות ממלוכ בעצמו. זה נועד להזרים רעיונות חדשים ודם חדש לעורקי השיטה, אך בפועל זה לא אירע. ממלוכים חדשים הוסיפו להגיע מגבול הערבה במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, אבל אחרי אימוני הטירונות והפורוסיה לא היו שונים מקודמיהם. והיו לכך סיבות כבדות משקל. הממלוכים נהנו ממעמד מיוחס. המוסד צבר עצמה וזכויות יתר, מה שנבע מהיגיון העבדות הצבאית. אנשי המעמד סברו, ללא ספק, כי הדרך הטובה ביותר לשמור על אלה היא לדבוק ולהמשיך באותם מעשים שהעלו אותם לגדולה בעבר.

מאוחר יותר, בתחילת המאה השש-עשרה, מצאו עצמם הממלוכים בעימות עם מהפכת אבק-השרפה בצורתה המפותחת, משני כיוונים שונים. על שליטתם בים סוף קראו תיגר הפורטוגלים, אשר הפליגו סביב יבשת אפריקה בספינות חמושות בתותח כבד, ועל ביטחון גבולות מצרים איימו הטורקים העות'מאנים שחילות פרשיהם תגברו בצלפים מאומנים עם רובי מוסקט. השולטאן הממלוכי ניסה לתקן בחופזה מאה שנות הזנחה צבאית. הם יצקו תותחים רבים, הקימו יחידות תותחנים ומוסקטירים, חידשו את תרגילי הפורוסיה ושבו במרץ לרכוש מיומנות בתפעול הרומח, החרב והקשת. אבל להוותם של הממלוכים, לא הוקם הקשר בין חידוש המיליטריזציה לאימוץ אבק-השרפה. שום ממלוכ לא אומן ולא אימן בתפעול נשק חם כלשהו. התותחנים והמוסקטירים גויסו מחוץ לכת הממלוכים, מקרב אפריקנים שחורים וילידי המאגרב הערבי.³⁷

התוצאה היתה צפויה. התותחנים והמוסקטירים שיצאו לים סוף קצרו הצלחה ניכרת נגד הפורטוגלים, שנלחמו במים מתוחמים שלא היו נוחים לספינות האוקיינוסים שלהם והיה בקצה קו ההספקה. אבל הרוכבים הממלוכים, שהגיחו לעימות עם צבאות אבק-השרפה העות'מאניים בקרבות מרג' דאביק באוגוסט 1515 וריידניה בינואר 1516, נחלו מפלה ניצחת. "מוסד" הממלוכים הופל ומצרים היתה למחוז באימפריה העות'מאנית.

קרא לה "פנימיות", אותו ניכור שהציגו המוסלמים של אזורי המרכז כלפי עצמתו החילונית של האיסלאם.³⁴ אולם לא תכונות האופי של הטורקים עוררו התפעלות, אלא כישוריהם המעשיים: השליטה ברכיבה על סוסים ומיומנות הלחימה מן האוכף. סוס הרכיבה מקורו בערבה; הטורקים רכבו עליו כמו היה חלק מעצמם — לפי האגדה הרו הנשים הטורקיות וילדו על גב הסוס — ובקטלנות שאין דומה לה הפעילו את נשקו של הלוחם הרכוב: הרומח, הקשת המורכבת והחרב המעוקלת (אשר על פי דוגמתה עוצבה 'החרב הממלוכית' של הגנרלים הבריטיים, במחווה שנשכחה, ללוחמי הערבה הבלתי-מנוצחים). בתגובה על החיים הדלים בערבה, שלא הניבה כמעט דבר מלבד חלב ובשר, הם היו בוזזים שלא ידעו שובע, והסיכוי לכיזה שימש לטורקי פיתוי חזק דיו להשתעבד. ואכן, משהשתגר "מוסד הממלופ" והצליח, סופקו רוב העבדים החיילים על-ידי השליטים וראשי בתי-האב הטורקיים, שמאמציהם להפיק רצון טוב וחסדים מן המעצמה האיסלאמית הודות לסחר זה, עלו בקנה אחד עם רצונם של אלה שנמכרו כך, לפתוח בדרך חיים שיש עמה ביטחון כלכלי וכבוד.

רוב המדינות המוסלמיות הגדולות העסיקו עבדים צבאיים. החשובה שבהן היתה הח'ליפות העבאסית במצרים ששוקמה, אחרי הפלת ח'ליפות בגדאד על-ידי המונגולים ב-1258. הממלוכים משלו במצרים תחת שולטאנים משלהם מאמצע המאה השלוש-עשרה עד תחילת המאה השש-עשרה. במאבק השושלות התייצבו הממלוכים בצד הנכון. הם השכילו להחזיק בשלטון מכיוון שניצחו בקרב מכריע באמת, בעין ג'אלות [מעין חרוד] ב-1260, ניצחון שביסס את מעמדם כמושיעי המוסלמים ובעצם כמושיעי חלק גדול מיתר העולם המתורבת. יריביהם היו אותם מונגולים עצמם, שארי בשרו של ג'ינגיס חאן, שהדיחו ורצחו את ח'ליף בגדאד שנתיים קודם — אויבים אשר שום מעצמה צבאית לא עמדה בפניהם, אף לא הלוחמים הנוצריים המקצועיים שהחזיקו בממלכה הצלבנית בארץ-הקודש. ניצחון הממלוכים ראוי לציון מיוחד בגלל העובדה, שרבים מן הפרשים של צבא המונגולים היו טורקים בעצמם, שכני המונגולים בערבה, אשר נלהבו לנצל את הזדמנות הביזה שנפתחה עם פריצתו של ג'ינגיס חאן מאסיה התיכונה. וכך בעין ג'אלות, כפי שהעיר ההיסטוריון הערבי אבו-שאמה, הם "הובסו והושמדו בידי אנשים מסוגם".³⁵ נכון יותר לומר, שהובסו בידי אנשים בני גזעם, שכן חינוכם ואימוניהם עשו את הממלוכים לחיילים מסוג יחיד במינו באמת.

רוב הממלוכים בעין ג'אלות היו טורקים קיפצ'אקים, מחופו הצפוני של הים השחור (הגדול שבהם, בִּיֶּרְס, היה קיפצ'אק), שנמכרו לעבדים בילדותם או בבחרותם והובאו לקאהיר במטרה לאֶמְנָם שם. מנותקים כמו פרחי ניזרים במנזר, הם למדו תחילה את הקוראן, את חוקי האיסלאם ואת הכתב הערבי. בהגיעם לבגרות החלו אימוניהם בפורוסיה, שיטת הרכיבה, השליטה בסוס ותפעול הנשק מהאוכף, יסודות מיומנותו של הממלוכ בשדה הקרב.³⁶ הפורוסיה, בהדגישה את אחדות הסוס ורכבו, בהקנתה זריזות ודיוק בתפעול הנשק מהאוכף ובטפחה ליכוד בין עמיתים רוכבים, דמתה דמיון ניכר להכשרת פרשים נושאי נשק באירופה

שתי התבוסות, במרג' דאביק ובִרְיִיִדְנִיה, היו דומות. בראשונה מיקמו העות'מאנים בפיקוד סלים הראשון את הארטילריה באגפים ואת הקלעים בתווך והמתינו להתקפת הממלוכים. הללו תקפו כתבנית הסהר הטורקית המסורתית ונהדפו במנוסה תחת כוח האש העות'מאנית. במקרה השני ריכזו הממלוכים ארטילריה וקיוו שהעות'מאנים יתקפו אותם, אבל מצאו את עצמם מאוגפים ושוב נתפתו לבצע הסתערות פרשים. תנופתה שברה אגף עות'מאני אחד, אבל כוח האש עשה את שלו. 7,000 ממלוכים נהרגו, הנותרים נסוגו לקאהיר ועד מהרה אולצו להיכנע שם.

הטקטיקות בשני הקרבות מעניינות פחות מקולות הנהי שהעלו הממלוכים על האמצעים שהביסום. ההיסטוריון הממלוכי אבן זאבול, בקינתו על מפלת הכת, מדבר בשם דורות של preux chevaliers [אבירים גאים], כנאום ששם בפי המנהיג הממלוכי קורתביי:

שמעו דבריי והאזינו להם, למען תדעו אתם ואחרים כי עמנו נמנים פרשי הגורל והמוות האדום. אחד מבינינו בכוחו להביס את כל צבאכם. אם אין אתם מאמינים, נסו נא, רק הורו לצבאכם לחדול מלהשתמש בכלי יריה. לכם 200,000 חיילים כאן, מכל הגזעים. הישארו במקומותיכם וערכו את צבאכם בסדר קרבי. רק שלושה מאתנו ייצאו נגדכם... עיניכם תחזינה בעלילות שלושת אלה... כינסתם צבא מכל קצווי תבל: נוצרים, יוונים ואחרים, והבאתם עמכם את האמצאה הזאת שתוכננה בעורמה על-ידי הנוצרים באירופה, משלא עמד כוחם להתייצב נגד צבאות המוסלמים בשדה הקרב. האמצאה היא המוסקט אשר גם אם אישה תירה בו, תעצור גברים כהנה וכנהנה... ואבוי לכם! איך תעזו לירות בנשק חם על מוסלמים!³⁸

קינת קורתביי משחזרת את התיעוב כלפי הנשק המכני שחש האביר הצרפתי באיאר (Bayard), chevalier sans peur et sans reproche [אביר חסר פחד וללא דופי], שנהג להרוג קשתים שבויים, ומבשרת את רוח "הסתערות המוות" של פרשי פון ברדוב (von Bredow) אל מול לועי הרובים הצרפתיים במארס־לה־טור ב־1870. זאת קריאה מתריסה של הפרש הלוחם שנשמעה באחרית ימי סוס המלחמה בכל העולם. אולם התפרצות קורטביי ביטאה יותר מגאוות הכת, מן ההתנגדות לשינוי, מן האדיקות הדתית או מן הבוז לנחותים. היה לממלוכים ניסיון קרוב ומוחשי, שהוכיח שבכוחו של נשק דיקור לגבור על אב־השרפה, ושילובו עם הסגולות הצבאיות עשו את הממלוכים, כך הם היו משוכנעים, למתאימים להיות שליטי תבל. ב־1497 הקים בקאהיר השולטאן־הנער, סעדת מוחמד, רגימנט מוסקטירים של עבדים שחורים, העניק להם זכויות יתר והשתמש בהם במלחמות הסיעות. ייתכן כי חזה את מהפכת אב־השרפה וייתכן כי פשוט סבר שהנשק החם יחזק את כוחו. כך או כך, הממלוכים זעמו וכשהשיא השולטאן למקורבו השחור

פראג'אללה שפחה צ'רקסית — בעת ההיא היו רוב הממלוכים צ'רקסים — פקעה סבלנותם.

הממלוכים המלכותיים [רשם ההיסטוריון אל־אנצ'רי] הביעו את מורת־רוחם באוזני השולטאן, אחר־כך עטו פלדה והתחמשו במלוא ציודם. קרב התלקח בינם לבין העבדים השחורים, כחמש מאות במספר. העבדים השחורים ברחו ונאספו שוב במגדלי המצודה והמטירו משם אש על הממלוכים המלכותיים. הממלוכים המלכותיים צעדו לכיוונם והרגו את פראג'אללה וכחמישים מבין העבדים השחורים; היתר נמלטו; מבין הממלוכים המלכותיים נהרגו שניים.³⁹

אבל הממלוכים ייווכחו לדעת, כי כשמתנגשים אנשים שווי ערך בתנאים לא שווים, ידו של מי שנשקו טוב יותר תהיה על העליונה. זה היה לקח מרג' דאביק וריידיניה. זה יהיה, כעבור 400 שנה, לקח היפאנים במלחמתם נגד האמריקנים באוקיינוס השקט, כאשר בניסיונם הנואש האחרון נגד עצמת התעשייה האמריקנית, חגרו הטייסים המתאבדים היפאניים חרבות סמוראי בתאי מטוסי הקמיקזי שבהם עטו על נושאות המטוסים של האויב. זה יהיה גם לקחה של גרמניה משתי מלחמות העולם במאה העשרים: הבוז שהפגינה הכת הצבאית שלה לעליונות האויב ב־Materialschlacht — קרב ההתשה — לא הפיק בסופו של דבר מאומה מאומץ לבם של החיילים.

הממלוכים לא נתנו דעתם ללקח הזה. ניצחונות העות'מאנים ב־1515-1516 לא סימנו את קץ מוסד הממלוכים, מאחר שהיה יעיל מכדי שיוותרו עליו העות'מאנים. בעצם ניתן לומר כי האיסלאם, בטרם ספג במאה העשרים את תפיסת הלאומיות העוינת במהותה למוסד הזה, לא השכיל לסגל לעצמו שום מערכת צבאית מקצועית שאינה מבוססת על עבדות. מכל מקום, שושלות ממלוכיות משועברות הצליחו לפלס את דרכן חזרה לשלטון לא רק במצרים, אלא גם במחוזות כבושים רחוקים, כמו עיראק, תוניסיה ואלג'יריה. אולם גם אם עלה בידי הממלוכים לשקם את מעמדם, הרי כחיילים נגלתה אי יכולתם להיפתח לתיקונים. כשפלש נפוליאון למצרים ב־1798, שוב יצאו הממלוכים להתמודד עם התותח והמוסקט בתרגילי פורוסיה ונכחדו, כמובן, בקרב הפירמידות. נפוליאון, שהוקסם מפראותם האצילית, בחר אחד מהם, רוסתום שמו, ועשהו שלישו עד תום שלטונו. שרידי הממלוכים, נכונים להוסיף ולקראו תיגר על העידן החדש מעל גב הסוס, נטבחו לבסוף ב־1811 בקאהיר, בידי מוחמד עלי, נציב עות'מאני חסר עכבות, שלא נרתע מלנקוט נגדם שיטות לחימה "נוצריות".⁴⁰

קרב הפירמידות הגיע בוודאי לידיעת קלאוזוויץ, ואולי גם הטבח בקאהיר. כל אחד מהם צריך היה להצביע על התרבות ככוח אדיר, כמו הפוליטיקה, בבחירת האמצעים הצבאיים ועל כך שלעמים גוברת התרבות על ההיגיון הפוליטי או הצבאי. אבל קלאוזוויץ, גם אם ידע את העובדות, לא הסיק את המסקנה. מכוח

עיוות נסיבות מוזר עתיד היה תלמידו, הלמוט פון מולטקה, לחזות בשיא כוחו של מוחמד עלי כמכשיר העצמה העות'מאנית בארצות הוותיקות של הממלוכים. הדבר קרה בשורת מאורעות, הממחישה עד כמה עמוקה יותר השפעת התרבות מן השיקול הפוליטי בהכרעה הצבאית.

ב-1835 נשלח מולטקה מטעם הצבא הפרוסי לסייע בהתחדשותו הארגונית והביצועית של הצבא הטורקי. ההתנסות הנחילה לו מפת נפש. "בטורקיה", כתב, "אפילו הקטנה שבמתנות מעוררת חשד, אם היא באה מידי נוצרי... טורקי יודה בלי היסוס שהאירופים עולים על בני עמו במדע, בכישורים, בעושר, בתעוזה ובקצמה, בלי שיעלה אי-פעם בדעתו כי הפרנק [אירופי] יכול על כן להשתוות בערכו למוסלמי." בתחום הצבאי ניתרגמה גישה זו לזלזול עקבי. "הקולונלים נתנו לנו זכות קדימה, גם הקצינים היו אדיבים במידה נסבלת, האישה הפשוט נמנע מלדגל נשקו, ואילו הנשים והילדים נטפלו אלינו מדי פעם בגידופים. החייל נשמע אבל לא הצדיע".

ב-1839 נלווה מולטקה אל הצבא הטורקי במסע לסוריה, שם הטיל עליו השולטאן להכניע את שליטה המרדן של מצרים, מוחמד עלי. היתה זאת התנגשות משונה. הצבא העות'מאני עבר תהליך מודרניזציה או "ניצור" שטחי, אבל בצבא המצרי היה התהליך הרבה יותר יסודי. מוחמד עלי עצמו היה, לאמיתו של דבר, אירופי, אלבני מוסלמי, שהתוודע לראשונה אל עליונות השיטות ה"נוצריות" במלחמת השחרור היוונית. אחדים מבעלי-בריתו במלחמה נגד הממלוכים, כמו הקולונל הצרפתי סו (Seve) היו פילהלנים עריקים. צבא מוחמד עלי ניער מעליו את העות'מאנים בקרב נזיף בסוריה. מולטקה נכח שם כצופה מן הצד; מראה הטורקים — בעיקר מגויסי חובה כורדיים — הנסים באי סדר מפני המצרים, החזיר אותו לפרוסיה, מאוכזב עמוקות מהתנגדות עמי השולטאן לביצוע הרפורמות הדרושות.

כסופו של דבר עלה בידי הטורקים העות'מאנים לבנות צבא מודרני, גם אם במחיר הגבלתו לטורקים אתניים בלבד. הגבלה שרירותית זו של הזיקה בין השולטאן לבין עמו פגעה קשות בסמכותו של המימשל העות'מאני על נתיניו המוסלמים הלא-טורקים. צמצום זה של בסיס כוחו של השולטאן היה, בלי ספק, תרומה מכרעת למצוקה שנקלעה אליה האימפריה העות'מאנית כאשר השולטאן הח'ליף, מפקדו של צבא "מוצור", נגרר ב-1914 למלחמה לצד גרמניה. עם סיום המלחמה נותרה טורקיה בלי אימפריה ועד מהרה ללא שולטאן וח'ליפות. נותר לה רק הצבא שלמען בנייתו הקריבה הכול.

כסופו של דבר היה מן האירוניה בקוצר הרוח שגילו יורשי קלאוזוויץ ומולטקה כלפי חניכיהם הטורקיים. שכן קריסת האימפריה הטורקית ב-1918 חלה, כמובן, בעת ובעונה אחת עם קריסת האימפריה שלהם, וכדיוק על-ידי אותו גורם עצמו: הבחירה מרצון במלחמה להשגת יעדים פוליטיים מופרכים. "הטורקים הצעירים" — כולם היו מעורבים עמוקות ב"ניצור" צבא השולטאן — יצאו למלחמה לצד גרמניה, כי האמינו שצעד זה יסייע לטורקיה להיות חזקה. גרמניה יצאה למלחמה

מכיוון שהאמינה שהיציאה למלחמה הינה כשלעצמה אמצעי לעשות את גרמניה חזקה. קלאוזוויץ סבר כך בלי ספק. עיוות תרבותי זה של ראיית הדברים המיט מוות במידה שווה על התרבות המסורתית הגרמנית ועל תרבות מרתי הח'ליף.

הסמוראים

בעצם הזמן שבו עשו הממלוכים את המעבר לאבקה-השרפה, הבטיחה חברה צבאית, בקצהו האחר של העולם, את המשך קיומה בהתרסה ישירה נגד הנסיבות שאיימו עליה. במאה השש-עשרה נקלעה כת נושאי החרב ביפאן לעימות עם אתגר הנשק החם. היא תחבלה אמצעים לפטור את יפאן מכלי הירייה והאריכה כך את שליטתה החברתית ב-250 שנים נוספות. בעוד העולם המערבי, שנגע בה קצרות במאה השש-עשרה, התמסחר, ערך מסעות, פיתח תעשיות ועבר מהפכה פוליטית, סגרו הסמוראים את יפאן בפני העולם החיצון, עקרו משורש את ראשי הגשר של ההשפעות הדתיות והטכנולוגיות הזרות במידה שנוצרו, והתחפרו במסורות שהנחו את חייהם ואת שלטונם מזה אלף שנה. לדחף הזה יש מקבילות — הוא הורגש היטב בסין של המאה התשע-עשרה — אך ההישג הוא מיוחד במינו. אלא שעם כל ייחודו מוכיח ההישג כי לא בהכרח שולט ההיגיון הפוליטי על עשיית מלחמה. נהפוך הוא: דפוסים תרבותיים, כשהם מוצאים מנהיגים חזקים, עשויים לגבור על פיתויים חזקים ביותר להזדקק לכלים טכניים כאמצעי להשגת ניצחון, במיוחד אם מחיר הניצחון הוא ניפוץ ערכים עתיקי-יומין, שנשמרו וטופחו.

הסמוראים, בהגדרה גסה, היו מעמד האבירים הפאודאלי של יפאן. מוצאם קשור בבידודה של יפאן כארץ איים ובחלוקת המשנה שחילקו את האיים שרשרות ההרים. ראשי משפחות העמקים (בדומה ל"אילי העמקים" באנטוליה העות'מאנית) שמרו אמונים לקיסר והעריצו אותו בגין מוצאו העתיק, אבל סמכותו היתה סמלית בלבד. במאה השביעית כונן ראש בית-אב בשם פוג'יווארה קאמאטארי מימשל מרכזי על פי הדגם של שושלת טאנג בסין, שנוהל ביעילות על-ידי אחת ממשפחות בית-האב; קודם משפחתו הוא, לאחר מכן משפחות יריבות שהצליחו יותר ממנה. היריבים יכלו להתמודד על שלטונו של פוג'יווארה ואף לתפוס אותו, תודות לסמכויות גביית המסים שהיו בידיהם. על פי פירוש שגוי של הבודהיזם שיובא מסין בחסות המדינה, היו המנזרים הבודהיסטים פטורים מתשלום מסים ושכניהם החילוניים רכשו להם עד מהרה זכויות דומות ובו בזמן כפו על האיכרים תשלום מסים ישירות לראש בית-האב המקומי. הודות לעושר שנצבר מגביית המסים פרשה משפחה מיוחדת אחת ואחר-כך אחרת את השפעתה על חצר הקיסר, עד שבמאה השתים-עשרה אילץ בעל השררה בעת ההיא את הקיסר הנער להעניק לו תואר סיי-אי-טאי-שוגון, מצביא עליון. השוגון הראשון, יוֹיִטוֹמוֹ, ייסד מושב חדש למימשל, הפאקופו, שפירושו המילולי "משרד המחנה". מכאן הופעל השלטון המרכזי עד המאה התשע-עשרה. הרסטורציה של מייג'י החזירה את השלטון

הממשי לחצר, אם גם לא לקיסר עצמו, הבאקופו הופל ועמו נפלו גם שועי העמקים האחרונים.

השוגונים, ראשי השושלות הצבאיות האחרות שהתחרו עמהם שוב ושוב על השלטון, ומעריציהם הסמוראים (מעמד הלוחמים הגדול שאנשיו ניכרו בזכות לחגור שתי חרבות והדגישו את היותם רמי-יחס) לא היו בריונים גרידא, כפי שהיו לעתים מקביליהם באירופה של ימי הביניים. אין ספק שהיו לוחמים מחוננים, עשויים ללא חת. לראשונה הוכח הדבר בתבוסה המכרעת שהנחילו למונגולים, אלה אשר בקצה האחר של חדירתם לעולם הערבי ב-1260, הצליחו ב-1274 להציב רגל בארכיפלג היפאני. כאשר חזרו ב-1281, הרסה סופת טייפון חלק ניכר מן הצי שלהם והם עזבו את האזור ולא חזרו אליו לעולם.

ה"סגנון" היה מרכזי באורח החיים של הסמוראים — סגנון בלבוש, בשריון, בכלי נשק, בתפעול נשק ובהתנהגות בשדה הקרב. בכך לא היו שונים בהרבה מבני תקופתם, האבירים של צרפת ואנגליה. אולם בגישתם התרבותית נבדלו מהם מאוד. היפאנים היו עם יודע ספר ותרבותם הספרותית של הסמוראים היתה מפותחת מאוד. ראשי האצולה של יפאן, ששכנו בחצר הקיסר-האל נטול הסמכות, לא שאפו כלל למוניטין צבאיים; הם כמיהו לתהילה ספרותית. המופת שלהם השפיע על הסמוראים, ששאפו להיות אנשי חרב ומשוררים גם יחד. הבודהיזם מענף זן שאימצו הסמוראים, עודד השקפת עולם עיונית ופיוטית. גדולי לוחמיה של יפאן היו, אפוא, גם אנשים חושבים, אנשי רוח ובעלי רגישות מפותחת.

בגלל ההתמודדות המתמדת על השוגונות היתה יפאן הפאודאלית שרויה בתוהו ובוהו פוליטי, שגבולותיו הוגדרו. בתחילת המאה השש-עשרה יצאה ההתמודדות מגדר שליטה ונשקפה סכנה לסדר החברתי. מנהיגים מוכרים הופלו על-ידי חרשים שעלו לגדולה, שחלקם היו שוודים וגולנים. שלטונו של השוגון היה מדומה כמו זה של הקיסר. הסדר הושב על כנו בין השנים 1560 ו-1616 על-ידי שלושה אישים תקיפים בולטים שבאו בזה אחר זה: אוֹדָה נובונאגָה, טוֹיוֹטוֹמי הִידִיוֹשי וטוֹקוּגָאוֹנָה אֵיֵאֵסוֹ, שפעלו בשם השוגון. הם דיכאו באורח שיטתי את עצמתם של המנזרים הבודהיסטיים, של מנהיגי בתי-האב הלוחמניים ושל כנופיות פורעי-החוק. מסע השלטת הסדר של אייאסו הסתיים במצור על מצודת אוסאקה ב-1614, המעוז האחרון של מתנגדיו, שלאחריו הוציא צו להריסת כל הטיירות ביפאן שלא שימשו למגורים. כוחו היה רב כל כך, שתוך ימים ספורים השלים את פירוק הטיירות, בעוד שלמלכי אירופה נדרשו לכך עשרות שנים.

מצביאות עילאית לא היתה ההסבר היחיד להצלחתו של שיקום השלטון המרכזי. שלושת האישים החזקים היו גם חסידי אמצעי לחימה חדש. ב-1542 הביאו נוסעים פורטוגליים ליפאן תותח וכלי ירייה. אודה נובונאגה, שהתרשם עמוקות מעצמת אבק-השרפה, מיהר לצייד את צבאו במוסקטים וביטל את הטקסיות בלחימה ביפאן. עד אז החלו הקרבות ביפאן, על פי המסורת, כמנהג העתיק שנפוץ כמעט בכל העולם — בקרב בין אלופים. המנהיגים בשני המחנות קראו קריאות תיגר זה כנגד זה, תוך שהם מזהים את עצמם ומציגים את כלי נשקם ושריונם. הטקס

המשיך להתקיים גם לאחר הנהגת הנשק החם, אבל אודה נובונאגה זנח אותו לחלוטין. הוא אימץ את פיקודיו קלעי המוסקטים לירות מטחי אש בשורות שמנו עד אלף איש, ובקרב המכריע בנאגאשינו ב-1575 גירש את כוחות האויב בשטף אש.⁴¹ היה זה שינוי מהפכני לאחר קרב אודאהאגָה ב-1548, שבו הצד שהיה ברשותו נשק חם החמיץ את ההודמנות להפעילו מכיוון שהיריב הסתער בחרבות שלופות מיד עם תום הטקסים.

שלטונם של שלושת האישים התקיפים עשוי היה להבטיח את אימוץ הנשק החם, אבל ההיפך הגמור קרה. בסוף המאה השבע-עשרה כמעט לא נותר ביפאן זכר לשימוש בנשק החם, וכלי הנשק עצמם היו נדירים מאוד. רק מתי מעט יפאנים ידעו לייצר נשק חם ולצקת תותח ורוב התותחים ששרדו יוצרו לפני 1620. מצב עניינים זה נמשך עד אמצע המאה התשע-עשרה, כאשר "האזניות השחורות" של קומודור פרי (Perry) הגיעו למפרץ טוקיו והעמידו במפגיע את היפאנים בפני ההכרח לשוב אל אבק-השרפה. אבל באותן 250 שנים לא השתמשו היפאנים באבק-שרפה כלל. הגורם להתנזרות זו היה אחרון האישים החזקים, טוֹקוּגָאוֹנָה אֵיֵאֵסוֹ, שמלחמתו להשכנת סדר הגיעה לשיאה כשנעשה לשוגון. איך ומדוע פסל את הרובה?

ל"איך" הסבר פשוט. קדם לו פירוק נשק כללי שהנהיג ב-1587 קודמו של אייאסו, הידיושי. הוא ציווה שכל הלא-סמוראים ימסרו את כל הנשק — חרבות וכלי ירייה כאחד — למימשל, שישתמש במתכת, כך נאמר, ליציקת פסל בודהא. התכלית האמיתית היתה, כמובן, להגיע לשקט ביפאן על-ידי השבת המונופול על נשיאת נשק למעמד הצבאי שנמצא בפיקוח השלטון. מימשלים אירופיים הנהיגו גם הם אמצעים דומים בעידן אבק-השרפה, אבל עברו עשרות שנים עד שהשיגו את יעדם. ביפאן, שעשיית הצדק בה היתה פראית ונמרצת, הושג הדבר באחת.⁴² אחר-כך, החל ב-1607, הנהיג אייאסו שיטה של ייצור מרוכז של כלי הירייה והתותחים והמימשל היה לרוכש המוסמך הבלעדי. כל יוצקי התותחים וחרשי כלי הירייה נצטוו להעביר את סדנותיהם לעיר נאגאהאמה וארבעת חרשי הנשק הראשיים קודמו למעמד הסמוראים, צעד שנועד להבטיח את נאמנותם למעמד נושאי החרב. התפרסם צו כי לא תבוצע הזמנת נשק אלא אם אושרה על-ידי נציב התותחים. הלה נטה לאשר רק הזמנות מטעם המימשל ואילו המימשל הפחית בהדרגה את הרכישות עד אשר ב-1706 עמד הייצור על 35 רובי בריח-הצתה גדולים בשנה זוגית ו-250 קטנים בשנה לא זוגית. הכמויות האלה, שחולקו למעמד הלוחמים, כחצי מיליון — שהשתמשו בהם בתהלוכות חגיגיות בעיקר — היו חסרות משמעות. הפיקוח על כלי הירייה היה יעיל. יפאן נסוגה מעידן אבק-השרפה.

אבל מדוע? שאלה זו מורכבת הרבה יותר. הרובים היו כלי צל של ספק סמלי ההשפעה הזרה. הם זוהו, בלא שום היגיון, אבל באורח בלתי נמנע, עם הפצת הנצרות על-ידי מייסונורים ישועיים פורטוגליים שנתפסו כמבשרי פלישה — בקנה מידה של הפלישה שהפכה זה לא כבר את הפיליפינים לנחלה ספרדית

— והִידְטאַדָּה, יורשו של איאסו אכף בנוקשות את חוקי האיסור והגירוש שהנהיגו קודמיו באיחור. את חשדנות השוגונים כלפי הנצרות וספיחיה הגביר מרד הִשִּׁימְבָּאָרָה, שחוללו ב־1637 ילידים נוצרים, שהשתמשו באבק־שרפה. אחרי שנסתיים המרד, לא קראו עוד תיגר על סמכות השוגונות של טוקוגאווה במשך 200 שנה. סגירתו את הארץ שנה קודם לכן בפני זרים והשפעות זרות הושלמה. ביטוי נוסף לנטיית יפאן לשוכניזם היה ההרפתקה היחידה בתחום יחסי־החוף, הפלישה לקוריאה ב־1592. ככל הנראה נועדה פלישה זו להיות אקדמה למעשה תוקפנות יומרני נגד סין, שנסתיים בכישלון ב־1598. אולם ההכרה שהנשק החם מערער את היציבות החברתית היתה חשובה יותר מדחיית הדברים הזרים והבסיס העמוק לכך. רובה כזה בידי פשוט־עם או שווד־דרכים עלול היה לפגוע בנכבד שבאצילים, כפי שידע כל אביר אירופי בעידן אבק־השרפה. סרוואנטס שם בפי דון קיחוטה גינוי ל"אמצאה המאפשרת ליד שפלה ופחדנית לקפד את חייו של אביר אמיץ".⁴³

הסיבה השלישית לפיקוח על הנשק ביפאן היתה העובדה שניתן היה לאכפו. הלוחמים האירופיים אפשר שקבלו על השפעתו השלילית של אבק־השרפה על אורח החיים שבחרו לעצמם, אבל מאחר שהגבול הדרומי־מזרחי של אירופה היה פרוץ והופגז בתותחים גדולים על־ידי העות'מאנים הנלהבים, לא נותר להם אלא לירות בחזרה, כדי להגן על נצרות. משפילגה הרפורמציה את הנצרות — בדיוק בשעה שהטכנולוגיה העניקה ניידות לתותח ואמינות לרובה — בוטלו האיסורים על ירי של נוצרים על נוצרים. גורמים כאלה לא הטרידו את יפאן. הריחוק והמוניטין הצבאיים של עמה הגנו עליה מפני נוסעים אירופיים; לסיין לא היה צי מלחמה, לא היתה לה נטייה לפלוש ליפאן וזוממי פלישה אחרים לא היו. כינם לבין עצמם פנימה אמנם נחלקו היפאנים למעמדות ולסיעות, אבל היו יחידה תרבותית אחת. אבק־השרפה לא היה, לפיכך, חיוני לביטחון הלאומי, כשם שלא נחשב אמצעי להשגת ניצחון במאבקים בין סיעות חלוקות אידאולוגיות. אבק־השרפה לא התיישב גם עם האתוס של הלוחם היפאני, כשהיו לאתוס מגינים בעלי עצמה. השוגונות של טוקוגאווה היתה יותר ממוסד פוליטי, היא היתה מכשיר תרבותי. היסטוריון התרבות ג' ב' סאנסום (Sansom) כתב עליה:

היא לא הגבילה [עצמה] לפעולות של גביית הכנסות ושמירת הסדר, [אלא] קיבלה על עצמה לכוון את המוסר של העם ולהכתיב את התנהגותו לפרטי פרטיה. ספק אם תיעדה ההיסטוריה קודם לכן ניסיון יומרני מזה של מדינה להתערב בחייו האישיים של כל פרט ובדרך זו לשלוט במחשבות ובמעשים של אומה שלמה.⁴⁴

תשומת לב מיוחדת הוקדשה להכוונת המחשבות והמעשים של מעמד נושאי החרב וספר־ההדרכה היחיד לנשק, שהתיישב עם תורת הנימוסים היפאנית, היה זה של חרב הסמוראי. בני בית טוקוגאווה וקודמיהם השתמשו באבק־שרפה מטעמי

"ריאל־פוליטיק"; אך לאחר שמילא את תפקידו בכיבוש השלטון, הוקצו הוא וכלי הירייה מחמת מיאוס.

לפולחן החרב מקורות רבים. טיפח אותו הזן־בורהיזם, שהדגיש "שני אידאליים: נאמנות ושוויון־נפש כלפי קשיים גופניים". חיוקה אותו תרבות מעמד הלוחמים, "תרבות שהקדישה תשומת לב דקדקנית לצורה, לטקס ולהידור הביטוי בחיים ובאמנות". הסיוף היפאני, כמו האירופי, היה משחק ואמנות גם יחד, כפוף לכללי התנהגות ומחווה שהמחישו את ההקפדה היפאנית על "סגנון" בכל היבטי הקיום.⁴⁵ דומה כי יש בזה חלק לאמונה היפאנית בחשיבות האחדות עם הטבע ועם כוחות הטבע, הואיל והמאמץ השרירי הוא "טבעי" ואילו האנגריה הכימית של אבק־השרפה איננה כזו. בלי ספק עלה הדבר בקנה אחד עם הכבוד שרווחים היפאנים למסורת, כי לא זו בלבד שהסיף היה מסורתי, אלא שהחרבות המשובחות היו לעתים בעצמן פריטי־ירושה עתיקים עם שמות פרטיים שנמסרו מאב לבן כמו שמות משפחה, ובכך ייחדו את בעלי החרב.

חרבות כאלו הן פריטי אספנים כיום. עם זאת עדיין הן יותר משכיות חמדה גרידא. חרב סמוראי מאיכות גבוהה היתה הנשק המושחז הטוב ביותר שיוצר אי פעם. כתב על כך היסטוריון שחקר את המערכה נגד אבק־השרפה:

מצוי ביפאן סרט המראה קנה של מכונת־ירייה מבוקע לשניים בחרב מבית היציקה של החרש הנודע קאָנְמוֹטוֹ השני, בן המאה החמש־עשרה. אם נדמה שהדבר אינו מתקבל על הדעת, יש לזכור שחרשים מסוגו של קאנמוטו רידדו וקיפלו וחזרו ורידדו את החרב יום אחר יום, עד שלהב החרב הכיל כארבעה מיליון שכבות פלדה מחושלת.⁴⁶

אי אפשר, כמוכן, לפרק כליל עם מנשקו, כשקלשון ומורג מצויים בהישג ידו. אבל כלי עבודה של יום־יום הם אמצעים דלים להילחם בהם נגד כלי נשק מיוחדים כאלה. בהבטיחם את בלעדיות הלוחמים על החרבות, הבטיחו בני בית טוקוגאווה את מעמדם של הסמוראים בפסגת החברה היפאנית.

ההיגיון של טוקוגאווה לא היה הגיונו של קלאוזוויץ. אף כי מן הסתם האמין הפרוסי שניתוחו את אופי המלחמה נקי מפניות, הוא היה נגוע באמונה שרווחה בזמנו באירופה, שלפיה האנושות מטבעה נדחפת ל"פוליטיקה" או ל"פעילות פוליטית" וכי הפוליטיקה ממהותה היא דינמית, "מתקדמת" למעשה. זאת השקפה שהדוכס מוולינגטון, שמרן מלידה ומתנגד עקרוני למהפכה הצרפתית, התנגד לה בעוז. קלאוזוויץ, כך נראה, אכן תפס את הפוליטיקה כפעילות אוטונומית, כמקום מפגש של ההיגיון עם כוחות הרגש, שבו התבונה והתחושה הם המכריעים; אבל לתרבות — אותו מטען משותף גדול של אמונות, ערכים, אסוציאציות, מיתוסים, טאפואים, ציוויים, מנהגים, מסורות, הרגלים ודרכי חשיבה, דיבור והבעה אמנותית שמייצבים כל חברה — אין בה שום תפקיד מוגדר. תגובת טוקוגאווה מוכיחה מה

גדולה היתה טעותו ומציגה את האמת: מלחמה יכולה להיות, כמו הרבה דברים אחרים, המשכה של התרבות באמצעה היא.

תרבות בלי מלחמה

אמונת קלאוזוויץ בככורת הפוליטיקה ולא בככורת התרבות לא היתה אמונה אישית שלו. זאת היתה עמדתם של הוגי הדעות המערביים החל באריסטו, שזכתה בימיו של קלאוזוויץ לתגבור רב עצמה של רעיונות פוליטיים טהורים — שהיו פרי הגותם של פילוסופים חיים, כמו וולטר ורוסו — בזכות פעולה חופשית כנגד היצרים והדעות הקדומות בחוצות פאריס. המלחמות שהכיר קלאוזוויץ ואלה שלחם בהן היו מלחמות המהפכה הצרפתית, ו"המניע הפוליטי" שחיפש תמיד כגורם המאיץ את פריצת המלחמה ושולט על ניהולה, בתחילה לפחות, תמיד נמצא. ממלכות השושלות באירופה חששו, בצדק, פן תסכן המהפכה הצרפתית את המלוכה; המלחמה נראתה בהחלט כ"המשכה של הפוליטיקה".

יש להכיר בעובדה, שדבר לא הינחה את קלאוזוויץ כהיסטוריון באשר לחשיבות הגורמים התרבותיים בענייני האנושות. ההיסטוריה ההשוואתית, שההיסטוריה התרבותית ממשיכה אותה, לא היתה גישה מקובלת על ההיסטוריונים החשובים שיכלו לשמש לו דגם. סר ישעיה ברלין, בברכו את אבי ההיסטוריה ההשוואתית, ג'אמבאטיסה ויקו (Vico), מסכם את רוח ההשכלה בתור אמונה כי "נמצאה שיטה בעלת תוקף אוניברסלי לפיתרון שאלות היסוד שהעסיקו את בני האדם בכל הזמנים — איך לוודא מה אמת ומה שקר בכל אחד ממחוזות הידע".⁴⁷

גדול מסאי ההשכלה, וולטר, גם כשהגן על הרחבת המחקר ההיסטורי באופן שיקיף את הפעולות החברתיות והכלכליות ואת תוצאותיהן, היה איתן בדעתו כי הנושאים היחידים הראויים לעיון היסטורי הם השיאים, לא נקודות השפל, של הישגי האנושות... "אם אין לך לומר לנו", הכריז וולטר, "אלא זאת שכרברי אחד בא אחרי רעהו על גדות האוקסוס או האיסקרֶטֶס, מה תרמת לציבור?"⁴⁸

קלאוזוויץ הלך בעקבות וולטר. בעשורי המאה התשע-עשרה לאחר מותו היו היסטוריונים גרמניים חלוצי השיטה ההשוואתית בהיסטוריה ובפוליטיקה, אבל בימי חייו שלטה ההשכלה בכיפה. "אנו רואים, אפוא, שבכל הנסיבות יש לתפוס את המלחמה לא כדבר עומד בפני עצמו, אלא כמכשיר פוליטי; ורק אם נאמץ השקפה זו לא נמצא את עצמנו בסתירה להיסטוריה הצבאית", כתב קלאוזוויץ.⁴⁹ וכי ניתן לתת ביטוי מושלם יותר, וולטרי טהור יותר, להשכלה? אולם הבזו שבו ביטל וולטר את חשיבות המאורעות על גדות האוקסוס

הוא שהנחית מהלומה על התאוריה הקלאוזוויצית. היסטוריונים צבאיים מאשרים כיום שמשמעות גדות האוקסוס ללוחמה היא כמשמעות וסטמינסטר לרמוקרטיה הפרלמנטרית או הבאסטיליה למהפכות. על גדות האוקסוס, הנהר המפריד את אסיה התיכונה מפרס והמזרח התיכון, או בקרבתו, למד האדם לאלף את הסוס, לרתום אותו ובסופו של דבר לרכוב עליו באוכף. מגדות האוקסוס יצאו כובשים וייסדו "ממלכות מרכבה" בסין, בהודו ובאירופה. על האוקסוס התחוללה מהפכת הפרשים, אחת משתי מהפכות הלחימה שאין עליהן ויכוח. מעבר לאוקסוס פרצו גל אחר גל של כובשים וכוזזים מאסיה התיכונה — הונים, אווארים, מגיארים, טורקים, מונגולים — אל העולם המערבי. בסמרקנד, מצפון לאוקסוס, החל שלטון הטרור של תימור-לנג, מנהיג הפרשים ההרסני ביותר שקם. על האוקסוס גייס ראשוני החילופים את החיילים העבדים, וכמותם עשו השולטאנים העות'מאניים. המצור העות'מאני על וינה ב-1683, שאיים על לבו של עולם הנצרות, נותר האירוע הצבאי הקשה ביותר בזיכרון בני תקופתו של קלאוזוויץ. תאוריית מלחמה שלא הביאה בחשבון את האוקסוס ואת כל הנובע ממנו, היתה תאוריה פגומה. אף-על-פי-כן בנה קלאוזוויץ תאוריה כזאת ותוצאותיה המיטו אסון.

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה ייחסו סופרים צבאיים רדיקאליים לקלאוזוויץ אחריות מכורח הנסיבות, גם אם לא ישירה, לטבח של אותה מלחמה. ההיסטוריון הבריטי ב' ה' לידל הארט (Liddell Hart), לדוגמה, האשים אותו כי הטיף למתקפה הגדולה ביותר האפשרית עם מספר חיילים הגדול ביותר האפשרי כמפתח לניצחון. אבל אחרי מלחמת העולם השנייה רוממוהו לגבהים חדשים, בהאלהה ממש, כגדול ההוגים הצבאיים בעבר, בהווה — וללמד על ההתלהבות חסרת המעצורים שעורר — גם בעתיד. אסטרטגים אקדמיים בשנות המלחמה הקרה הכריזו כי בקדרות החורף הגרעיני מציג קלאוזוויץ קרן אור שתוביל אל האמת האוניברסאלית. מלעיוני נידונו ברותחין: התקפתו הנודעת של לידל הארט עליו, למשל, הוגדרה כ"קריקטורה".⁵⁰

האסטרטגים האקדמיים מיזגו הבחנה עם השערה. הבחנתם אמרה שהמלחמה היא תופעה אוניברסאלית, שעסקו בה בכל מקום ובכל הזמנים מאז נסיגת עידן הקרח; ההשערה היתה, שקיימת תאוריה מהימנה וכללית של מטרות המלחמה ומיצד ניתן להשיגם. נקל לראות מדוע התפתו על-ידי קלאוזוויץ: תחת איום של התקפה גרעינית אין למדינה ברירה, אלא ליצור מערך הדוק ככל האפשר בין מדיניות החוץ ובין תורה אסטרטגית ולסלק כל סייג. מדינה גרעינית צריכה להופיע כמי שמתכוננת למה שהיא אומרת, הואיל וההרתעה מותנית בשכנוע היריב בדבקות במטרה, והסתתיגויות נפשיות הן אויביו של כוח השכנוע.

אבל הרגש האנושי דחה ודוחה את ההרתעה הגרעינית כי משתמע ממנה שמדינה, אם תידרש להגן על קיומה, תפעל בהתעלמות חסרת רחמים מן התוצאות שיהיו לכך על תושביה ועל תושבי אויבתה. אין פלא, שבעולם המערבי לפחות, שבו הפוליטיקה ב-2,000 השנים האחרונות ביססה את האמונה היהודית-הנוצרית בערכו הייחודי של הפרט, מעוררת תאוריית ההרתעה סלידה עמוקה ביותר,

תכופות בלכות פטריטים המסורים לעניין ההגנה הלאומית, ואפילו בלכות לוחמים מקצועיים שנפגעו בעצמם במלחמה למען ארצותיהם.

פיתוח פילוסופיה שתשלב את ההרתעה הגרעינית עם ההגינות המקובלת והמוסר הפוליטי של המדינות הדמוקרטיות, הוא משימה שאפילו החכמים שבתאורטיקנים לא יעמדו בה. אבל לא היה עליהם לעשות זאת. אצל קלאוזוויץ מצאו מן המוכן פילוסופיה ואוצר מונחים של קיצוניות צבאית, שהשתרש והתקבל. כשיש נשק גרעיני, "מלחמה ממשית" ו"מלחמה אמיתית" נראים אותו דבר עצמו, וההרהור בזוועה שבזוהות הזאת נחשב כשלעצמו לערובה שהמלחמה לא תפרוץ.

אלא שהיתה חולשה כפולה בטיעון הזה. ראשית, הוא מכני לגמרי, מותנה בפעולתם התקינה של תהליכי ההרתעה ללא תקלות, בכל הנסיבות. אבל אם יש בפוליטיקה אמת ברורה אחת, הרי זו העובדה שהאמצעים המכניים לא הצליחו לשלוט על התנהגותן של ממשלות. שנית, הוא דרש מאזרחי מדינות בעלות נשק גרעיני לטפח השקפת עולם סכיזופרנית: בעוד שהם מוסיפים להאמין בקדושת חיי אדם, לכבד את זכויות הפרט, לגלות סובלנות לדעת מיעוט ולדגול בחופש ההצבעה, באחריות המוסדות הביצועיים כלפי המוסדות הייצוגיים ובכל המשתמע משלטון החוק, מהדמוקרטיה ומהמוסר היהודי-הנוצרי — ופריסת כלי הנשק הגרעיניים נועדה להגן על ערכים אלה — נדרש מהם בו בזמן להשלים עם כללי ההתנהגות של הלוחם, שערכיו המוחלטים הם אומץ הלב הפיסי, הציות למנהיג הגיבור ו"הכוח הוא הצדק". סכיזופרניה זו עתידה להיות קבועה, כאימרת-הכנף של תאורטיקני הגרעיני: "אי אפשר לבטל את המצאת הנשק הגרעיני".

רוברט מקנאמארה (McNamara), שר ההגנה בממשלו של הנשיא ג'ון פ' קנדי, המחיש את טיעון ההרתעה הקלאוזוויצי בנאום שנשא באוניברסיטת מישגן, במרכז אתר הערכים ההומניסטיים האמריקניים: "עצמתם וטבעם של כוחות הברית [להלכה כוחות נאט"ו, למעשה הכוחות האמריקניים] מאפשרים לנו לקיים, גם לנוכח מתקפת פתע מאסיבית, די עתודות של כוח מחץ להשמיד את חברת האויב, אם נידחק לכך".⁵¹ האיום ב"מלחמה אמיתית" על אויב שפתח במלחמה "ממשית" מצטיין בצלילות פילוסופית שעשויה היתה לזכות בתשואותיו של קלאוזוויץ. אבל תשואות אלו אינן אלא קול מן העבר. כי קלאוזוויץ, כפי שצינתי, היה גם בזמנו דובר מבודד של תרבות לוחמים, אשר אבות המדינה המודרנית עשו כל אשר לאל ידם לעוקרה משורש בתוך גבולותיהם. הם הכירו, כמובן, בערכה למטרות המדינה, אבל אפשרו לה לשרוד רק בקרב חבורות לוחמים שהשתמרו באורח מלאכותי; הרגימנטים, באתוס שלהם, נבדלו לחלוטין מאתוס החברה האזרחית שבקרב הוצבו.

בתקופות קודמות היתה החברה האירופית ספוגה ערכי לוחמים ומנהגי לוחמים. אך מן המאה השבע-עשרה ואילך — במדיניות ממושכת של פירוק נשק מהאוכלוסיה, של הריסת הטירות של נגידיים מקומיים, של מינוי בניהם לקצינים סדירים, של הקמת חיל תותחנים מקצועי ששאב את קציניו מתוך מעמדות לא-לוחמים באוכלוסיה ומסירת הבלעדיות על ייצור נשק לשדה קרב לבתי-חרושת

של המדינה — פירו הממשלות, שדומות להן שירת קלאוזוויץ, ביצילות את החברה האירופית בכל מקום ממערב לנהרות אודר ופראוה, משמע מברלין ומווינה עד האוקיינוס האטלנטי.

כאשר בתגובה לכוחות ששחררה המהפכה הצרפתית שוב נזקקו המדינות האירופיות למיליטריזציה מחדש של אוכלוסיותיהן, הן עשו זאת מלמעלה והדבר נתקבל בדרגות התלהבות שונות. שירות החובה הכללי נקשר במרוצת הזמן, באורח מובן לחלוטין, עם סבל ומוות: 20,000,000 בני אדם נספו במלחמת העולם הראשונה, 50,000,000 בשנייה. בריטניה וארצות-הברית ביטלו כליל את שירות החובה אחרי 1945, וכאשר חודש בארצות-הברית בשנות השישים כדי להילחם במה שעתידה להיות מלחמה לא פופולארית, סירוב המגויסים ובני משפחותיהם להטמיע ערכי לוחם, גרם לנטישת מלחמת וייטנאם. דבר זה מוכיח איזו תבוסה נכונה למאמץ לרתום יחדיו שני קודים חברתיים הסותרים זה את זה: זה של "זכויות שאין להעבירן", בכללן הזכויות לחיים, לחירות ולחתירה לאושר, וזה של הקרבה עצמית מוחלטת כשצורך אסטרטגי תובע זאת.

למעשה, כל הניסיונות לחולל תמורות חברתיות מרחיקות לכת מלמעלה נתקלו בקשיים בעולם המודרני. רבים מהם נכשלו לגמרי, במיוחד אלו שביקשו לשנות את הזכות לרכוש פרטי או את הקשרים בין האדמה ובין מעבדיה. התמורה החברתית שהוכנה מלמטה — והצטיינו בזאת תנועות דתיות רפורמיסטיות — רשמה הישגים מוצלחים יותר. מאלף, על כן, לעקוב אחר המאמצים במאה העשרים להידוש המיליטריזציה של חברות מלמטה, שמהם שניים ראויים לתשומת לב מיוחדת: של מאו דזה-דונג בסין וחסידיו בווייטנאם, ושל טיטו ביוגוסלביה. שניהם היו מעוגנים בהנחיית מרקס "ליצור צבאות עממיים" כאמצעי לקידום המהפכה הבלתי נמנעת; שניהם התנהלו על פי דפוסים דומים באופן בולט; שניהם הניבו את התוצאות שאליהן היו מכוונות; ושניהם לא השיגו דבר אלא השפעות תרבותיות הרות אסון.

בשנים שלאחר הדחת הקיסר האחרון ב-1912 הירדררה סין לאנרכיה, שבה מימשל רפובליקני ריבוני לכאורה, נאבק על השלטון עם אילי מלחמה מקומיים בכל המחוזות. צד שלישי בסכסוך היה המפלגה הקומוניסטית המתהווה, שאחד ממנהיגיה, מאו דזה-דונג, נקט עד מהרה עמדות מנוגדות לאלו של הוועד המרכזי ושל מדריכיו הרוסיים. יריבו התמקדו בלכידת ערים. הוא, על סמך לימוד מעמיק של הבעיות הממשיות של האוכלוסיה הכפרית שבקרבה התהלכו חייליו, החליט, שהדרך הטובה ביותר ללכידת ערים היא על-ידי הרוויית האזור הכפרי סביבן בלוחמי גרילה מהפכניים. הוא האמין שמכוחות גרילה כאלה אפשר ליצור צבאות מנצחים. בתזכיר שחיבר ב-1929 הוא תיאר את שיטותיו:

הטקטיקה שלמדנו ממאבק שלוש השנים האחרונות שונה מכל טקטיקה אחרת, עתיקה או חדשה, סינית או זרה. בטקטיקה זו ניתן לעורר את ההמונים למאבק בהיקף הולך וגדל, ושום אויב, חזק ככל שיהיה, לא יוכל

להתמודד אתנו. הטקטיקה שלנו היא טקטיקת גרילה. סעיפיה העיקריים הם אלה: לחלק את כוחותינו לעירור המונים, לרכז את כוחותינו לטיפול באויב... לעורר המונים רבים ככל האפשר בזמן הקצר ביותר האפשרי.⁵²

מאו שגה בעניין ייחודיות הטקטיקה שלו. הדגש על בידוד הערים על-ידי ההשתלטות על המרחב הכפרי הסובב, נלקח היישר משיטות העמים הרוכבים שהיו אויביה העיקשים של סין במשך קרוב אלפיים שנה. אבל היו מרכיבים חדשים בשיטות מאו: ראשית, אמונתו ש"חסרי מעמד" — "חיילים, כנופיינים, שודדים, קבצנים ויצאניות" — הם שמן על גלגלי המהפכה, "אנשים המסוגלים להילחם באומץ רב מאוד ואם יונהגו כהלכה יהיו כוח מהפכני". שנית, סברתו שניתן לנצח במלחמה גם נגד אויב עדיף בעצמתו, אם קיימת הסבלנות לדחות את ההכרעה עד אשר התסכול וההתשה ישללו מהאויב את סיכוייו לניצחון.⁵³ תאוריה זו של "מלחמה מתמשכת" תיזכר כתרומתו העיקרית של מאו להגות הצבאית. אחרי ניצחונו על צ'אנג קאי-שק בסין, אומצה התאוריה על-ידי הווייטנאמים במלחמותיהם, ראשית נגד הצרפתים ולאחר מכן נגד האמריקנים.

בין השנים 1942 ו-1944 הפעיל את המהלך הזה גם מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית היוגוסלווית, יוסיפ ברוז טיטו, בהרי מונטנגרו ובוסניה-הרצגובינה. הכובשים מכוחות הציר כבר נלחמו אז נגד צבא גרילה יוגוסללוי נאמן לממשלה המלוכנית בגולה, צבא הצ'טניקים של גנרל מיכאילוביץ' (Mihailovic). הצ'טניקים נקטו מדיניות המתנה עד שיותשו כוחות הציר במלחמתם מחוץ ליוגוסלוויה ואפשר יהיה לחולל מבית התקוממות לאומית כללית שתצליח. טיטו דחה זאת מכול וכול. מסיבות שונות, בכללן התקווה להקל את הלחץ על ברית-המועצות והכוונה לפרוס מנגנון של המפלגה הקומוניסטית ברחבי יוגוסלוויה, ניהלו הפרטיזנים שלו מערכה נרחבת ופעילה ככל שיכלו. "בכל מקום... שכבשו הפרטיזנים אזור, הם... ארגנו ועדי איכרים לניהול העניינים המקומיים ולקיום החוק והסדר. גם כאשר איבדו הפרטיזנים את השליטה במרחב, נותרו גופי העזר הפוליטיים האלה פעילים".⁵⁴ סר ויליאם דיקין (Deakin), בעת ההיא קצין קישור בריטי ליד טיטו, תיאר כדלהלן את התרשמותו מפעולת השיטה מיד לאחר ששטפו כוחות גרמניים בהצלחה את חטיבת המפקדה של טיטו ב-1943:

בעצם הרגע שבו מילטנו עצמנו בקושי מהשמדה, נפרד מעלינו [מילוכין] דז'ילאס (Djilas) [איש-רוח קומוניסטי בולט אך גם לוחם שהרג גרמנים] והלך עם קומץ חברים דרומה, אל שדה הקרב החרב. חוק לא כתוב במלחמה הפרטיזנית קבע, כי בשטח משוחרר שאבד יש להמשיך ביסודות הפעילות המפלגתית ועל התאים להתארגן מחדש בציפיה לשיבה עתידית.⁵⁵

הפן ה"הירואי" הזה, אשר הרשים עמוקות מלומדים שהיו לחיילים, כמו דיקין, נקרא יפה מעל דפי ספר. אבל ניהול מערכה פוליטית-צבאית לאורכה ולרוחבה של

יוגוסללויה הביא בפועל סבל כל יתואר על עמיה. תולדותיהם ידעו יריבויות מרות ואלומות, שהמלחמה שבה ועוררה אותן. בצפון ניצלו ראשי הקרואטים הקתולים את חסות הכיבוש האיטלקי כדי לצאת נגד הסרבים האורתודוקסים במסע של גירוש, של המרת-דת כפויה ושל השמדה. המוסלמים בבוסניה-הרצגובינה נטלו גם הם חלק במלחמת האזרחים ובדרום הותקפו הסרבים של חבל קוסובו על-ידי שכניהם האלבנים. הצ'טניקים התמודדו על השליטה בחבלים הסרביים נגד הפרטיזנים, שעמם לא הצליחו להגיע לכלל אסטרטגיה מוסכמת, אבל לא אסרו מלחמה על הכובשים הגרמניים, כדי לא לגרום לפעולות תגמול. טיטו חקשיח את לבו לנוכח מעשי התגמול ולמעשה ראה בזוועות שביצעו כוחות הציר דרבון להתגייסות. הוא משך אחריו, במתכוון, את הגרמנים לשבע "מתקפות", כפי שנקראו, שהחריבו את האזורים הכפריים שדרכם עברו הפרטיזנים. הכפריים הועמדו לפני הבחירה ללכת בעקבות הפרטיזנים "אל היערות" (תאור מסורתית למקום הימצאם של המורדים בטורקים) או להישאר במקומם, מופקרים לפעולות תגמול. סגנו של טיטו, קארדל (Kardelj), הדגיש את הנחיצות שבהעמדת הבלתי מחויבים בפני ברירה כזאת: "מפקדים אחדים פוחדים מתגמול והפחד הזה מונע את גיוסם של כפרים קרואטיים. לדעתי, התוצאה הרצויה של מעשי התגמול תהיה דחיפת כפרים קרואטיים לצד הכפרים הסרביים. במלחמה אסור שניבהל מהרס כפרים שלמים. הטרור יגרום לפעולה מזוינת".⁵⁶

ניתוחו של קארדל היה נכון. מדיניות טיטו — הוספת מערכה פאן-יוגוסלווית פרו-קומוניסטית ואנטי כוחות הציר למארג של סכסוכים משתוללים, אתניים ודתיים, בין משתפי פעולה ומתנגדיהם, יחד עם הפרת כל הפסקות-האש — הפכה מלחמות קטנות רבות למלחמה גדולה אחת, שבה הוא היה למפקד הראשי של המחנה הלוחם בכוחות הציר. בלחצו נאלצו רוב הגברים ונשים רבות ביוגוסללויה לבחור לצד מי הם. האוכלוסיה אכן עברה מיליטריזציה מחדש מלמטה. בסוף המלחמה, לפחות 100,000 אנשים מאלה שבחרו בצד הלא נכון, נהרגו על-ידי הפרטיזנים כתוצאה ישירה מכך, והצטרפו ל-350,000 הסרבים שנהרגו על-ידי הקרואטים הפרו-איטלקים. אולם, מכיוון שהצבא המלכותי היוגוסלווי התמוטט תוך שמונה ימים בלבד ב-1941, צריכים להיחשב רוב 1,200,000 היוגוסלווים האחרים, שנספו בין 1941 ו-1944, בתוך 1,600,000 בסך הכול, לקרבנות ישירים או עקיפים של מדיניות הלוחמה הפרטיזנית. היה זה מחיר נורא ששולם כדי שטיטו יוכל להבהיר את עמדתו הפוליטית.

הביטויים החיצוניים של לוחמה כזו — בין אם יוגוסלווית, רוסית, סינית או וייטנאמית — היו חומר גלם מרתק לאמנות הריאליזם הסוציאליסטי. לוחם המרי הצעיר, הרוטט מלהיטות למות בעד ארצו, אשר פסל הברונזה שלו בגודל טבעי חולש על האולם המרכזי של המוזיאון הצבאי בבלגראד, מגלם בדרמטיות מזהירה את ההתנגדות העממית. זאת עושים גם, ברוח אחרת, דמות האם הפרטיזנית בציור השמן של סרגיי גראסימוב, ההרה ללדת לוחם חדש וניצבת בשוויון-נפש מול חייל גרמני המעלה באש את ביתה; הפרטיזנים הגיעו של טטיאנה נאזארנקו, מעין

פייטרה אירונית על עזרה שאיחרה להגיע לזירה של מעשה זוועה גרמני; והתמונה שחרור יאציה לעיצמת מויסינוביץ, המזכירה, באמצעות אפיזודה ממלחמת טיטו, את קיטרוגו המפואר של ז'ריקו (Gericault) נגד הדיכוי העות'מאני, שצוירה בעת מלחמת העצמאות של יוון. יצירות רבות ברוח דומה, חיקויים במידה רבה, הנציחו את מלחמותיהם של מאו והו צ'י מין במזרח: אנשי הצבא העממי במדי קרב בלויים אך מסודרים, מנחמים את קרבנותיו של צ'אנג קאי-שק, עובדים שכס אחד עם האיכרים באיסוף היכול משדות מסוכנים או נערכים לצעוד אל הניצחון הסופי תחת שמי השחר האדום.⁵⁷

האמנות הפרטיזנית היא, מכל מקום, אמנות המסגרת הקפואה, הקלישה במלוא מובן המילה, רגע של ריאליזם לכאורה, שנקטף ממציות שהיא היפוכו הגמור. חוויית המאבק העממי, אילוץ האזרחים שוחרי השלום ושומרי החוק לשאת נשק ולשפוך דם בניגוד לרצונם ולמרות טובתם, היא אימתנית עד שאין מילים להביעה. במלחמת העולם השנייה היא נחסכה בעיקרה מרוב עמי המערב, מן האמריקנים והבריטים לחלוטין. אותם מעטים שהיו עדים למהותה, הלכה למעשה, הותירו תיעוד מבעית למה שראו. אותו ויליאם דיקין, ההיסטוריון האוקספורדי הצעיר שצנח ביוגוסלביה על מנת להצטרף אל טיטו, תיאר פגישה עם כמה צ'טניקים שבויים:

במהלך הפעולה באותו לילה תפסו חיילים פרטיזנים את מפקד הזניצה הצ'טניקית אוֹרְדֵר גֶלוֹב מִיִּטְרוֹבִיץ' ושניים מאנשי מפקדתו. עמדתו מול קבוצת השבויים בקרחת היער. הוצע שאני אחקור אותם אישית. היתה זאת הפעם הראשונה והיחידה שנוצר מצב כזה. סירבתי. בריטים לא יכלו להיות צד במלחמת אזרחים. העובדות היו ברורות. מעורבות בחקירת צ'טניקים שבויים שעומדים להוציאם להורג חרגה מחובתי. נפנית משם ונכנסתי אל בין העצים. מטח קצר של אש רובים שם קץ לפרשה. כעבור רגעים אחדים עברנו על פני שלוש הגופות. המקרה הותיר משקע שלילי אצל פיקוד הפרטיזנים. זה כבר צפיתי עימות כזה וידעתי כי זו הגישה שעליי לנקוט. לא סטייתי ממנה ושילמתי על כך בהיעדר הבנה ובעוינות מצד הפרטיזנים. הם חשו כי אנו לוחמים במלחמה אחרת.⁵⁸

כך באמת היה עליו לנהוג. אין נסיבות שבהן מכיר קוד המשפט של הצבא הבריטי ומצדיק ירי באנשים לא חמושים, שלא הורשעו בפשעים חמורים בבית-דין, תחת שלטון כלשהו.

מילובן דז'ילאס, בזיכרונותיו המבריקים על המציאות של החוויה הפרטיזנית, ימות מלחמה, ניחן כדי יושר לגלות עד איזה עומק השחית אותו מוסר מלחמת הגרילה. כך נהג הוא עצמו בשבויים לא חמושים שנפלו כידיו:

הורדתי את הרובה. הואיל ולא העזתי לירות, כי הגרמנים היו כארבעים מטר מעלינו — שמענו את צעקותיהם — חבטתי בראשו של הגרמני. קת הרובה נשברה והגרמני נפל על גבו. שלפתי את סכיני ובתנופה אחת שיספתי את גרונו. אחר-כך הושטתי את הסכין לראיה נדליקוביץ', פעיל פוליטי שהיכרתי עוד לפני המלחמה, שהגרמנים טבחו את אנשי כפרו ב-1941. נדליקוביץ' דקר את הגרמני השני אשר פרפר אבל חישימהר הדל. מאוחר יותר סיפרו כאילו שחטתי גרמני בקרב פנים-אל-פנים. למעשה, כמו רוב השבויים, היו הגרמנים כמשותקים, לא התגוננו ולא ניסו לברוח.⁵⁹

את האכזריות שלמד דז'ילאס בהרי יוגוסלביה למדו עשרות מיליונים, בכל מקום שהיתה בו "מלחמה עממית". את מחירה בחיי אדם ספק אם ניתן להעלות על הדעת. עשרות מיליונים מתו, חלקם כמשתתפים בפועל ויותר מכך כעומדים מן הצד בחוסר ישע — בסין, בהודו-סין ובאלג'יריה. מתוך 80,000 איש שיצאו למסע הארוך של מאו מדרום סין לצפונה ב-1934-1935 נותרו בחיים רק כ-8,000, ואלה עתידים להיות, כמו דז'ילאס, מבצעה חסרי הרחמים של מהפכה חברתית, אשר מדדה את הישיבה במספר "אויבי המעמד" שהרגה.⁶⁰ כמיליון "בעלי אדמות" נהרגו בשנה שלאחר עליית הקומוניסטים לשלטון בסין ב-1948, לרוב על-ידי אנשי כפריהם, בהמרצת ה"קאדרים" של המפלגה, שהיו במקרים רבים מניצולי המסע הארוך. שואה כזאת היתה טבועה בתורת המלחמה העממית מתחילתה.

המיליטריזציה-מחדש מלמטה, הטראגית ביותר, אולי, התרחשה בין השנים 1954 ו-1962 באלג'יריה, שם כפו את דוקטרינת המלחמה העממית ותיקי מלחמת הודו-סין הראשונה — מכאן קצינים צרפתיים, ומכאן משוחרי הרגימנטים הצרפתיים האלג'יריים — אלה ואלה על מגורי האוכלוסיה שעליהם הצליחו להשתלט. צבא השחרור הלאומי (ALN), בחיקוי מודע למאו, סיבך במתכוון את הכפריים בפעולות מרידה כל אימת שיכול. קצינים צרפתיים נבחרים (רבים מהם אולצו ללמוד מרקסיות במחנה השבויים בווייטנאם) הגיבו באימון הכפריים "שלהם" לדיכוי המתקוממים ונשבעו להם שצרפת לעולם לא תנטוש את נאמניה. כשהגיעה שעת הנטישה, נרצחו לפחות 30,000 ואולי אף 150,000 מנאמני הצרפתים על-ידי צבא השחרור המנצח. לצבא זה היו בשמונה שנות המלחמה 141,000 הרוגים בקרבות, והוא עצמו הרג 12,000 מאנשיו בטיהורים פנימיים. 16,000 מוסלמים נוספים וכנראה עוד 50,000 אחרים "נעלמו". הממשלה האלג'ירית עצמה אומדת כיום את מחיר מלחמת העם במיליון קרבנות, מתוך אוכלוסיה מוסלמית שמנתה לפני המלחמה 9,000,000 נפש.⁶¹

דור הלוחמים שהולידה המיליטריזציה-מחדש באלג'יריה, בסין, בווייטנאם ובמה שהיתה יוגוסלביה הוא דור של אנשים זקנים כיום. המהפכות שבעברון שילמו הם ומיליוני משתתפים בעל כורחם מחיר נורא בדם ובסבל, התנווננו. דרום וייטנאם, שלל מלחמתו הממושכת של הו צ'י מין, מיאנה לזנוח את הרגליה הקפיטליסטיים. ה"דינוזאורים" הסיניים הצליחו לשמור על סמכות המפלגה רק

על-ידי מתן חופש כלכלי המנוגד בתכלית לתורה המרקסיסטית. באלג'יריה מחפשת האוכלוסיה המתרבה פיתרון לקשייה הכלכליים בפונדמנטליזם איסלאמי או בהגירה לעולם העשיר יותר בצדו האחר של הים התיכון. עמי יוגוסלוויה לשעבר, שטיטו ביקש לאחדם בגאלו את ידיהם במלחמה משותפת נגד כוחות הציר, טובלים כיום את ידיהם זה בדמו של זה במאבק המזכיר "עקירה טריטוריאלית", שאנתרופולגים רואים בו סיבה יסודית לחלק ניכר מן הלוחמה ה"פרימיטיבית" בחברה השבטית. באזורי הספר של שבדי ברית-המועצות, זו שממנה שאבו את השראתם המהפכנים המודרניים, מתפתחים דפוסי מאבק דומים: "מיעוטים" שזכו זה עתה בעצמאות משתמשים בחירותם משלטון רוסי להחייאת משטמות שבטיות עתיקות-ימים ולחידוש סכסוכים, לעתים בתוך השבטים עצמם ולא דווקא ביניהם, סכסוכים שנראים למשקיפים מהחוץ חסרי כל תכלית פוליטית.

כשאנו בוחנים עולם זה של סוף המאה, אשר מדינותיו העשירות, שכפו בשעתו מיליטריזציה-מחדש מלמעלה, הפכו את השלום לסימטן ואילו מדינותיו העניות שסבלו מיליטריזציה-מחדש מלמטה, דוחות את המתנה או מגנות אותה בכוח, האם אפשר יהיה להכיר לבסוף בכך שהמלחמה איבדה את תועלתיותה ואת כוח משיכתה? המלחמה בימינו איננה משמשת מכשיר ליישוב מחלוקות בין מדינות בלבד אלא גם אמצעי למרי הנפש, למנושלים, לאביוני הארץ, להמונים הועבים הכמהים לחופש, להביע את זעמם, קנאתם, ודחפיהם העצורים לאלימות. יש יסוד להאמין, כי סוף סוף, אחרי חמשת אלפי שנות היסטוריה כתובה של מלחמות, עשויות התמורות התרבותיות והחומריות לפעול לדיכוי יצר לב האדם לאחוז בנשק.

השינוי החומרי ברור כשמש. מדובר בהופעת הנשק התרמו-גרעיני ומערכת שילוח הטיל הבאליסטי הבין-יבשתי. אלא שהנשק הגרעיני לא הרג איש מאז 9 באוגוסט 1945. ואילו 50,000,000 בני אדם קיפחו את חייהם במלחמות מאז אותו יום, רובם בנשק זול מייצור המוני ובתחמושת מקליבר זעיר, שמחירם עלה אך במעט על מחיר מקלטי טרנזיסטור וסוללות יבשות, שהציפו את העולם באותה תקופה עצמה. ומכיוון שהנשק הזול כמעט לא הפריע למהלך החיים בעולם המתקדם, מחוץ למקומות מוגבלים שבהם משגשים סחר הסמים והטרור הפוליטי, איחרו אוכלוסיות המדינות העשירות לעמוד על האימה שהביא עמו זיהום זה. אולם אט אט מתרחבת ההכרה באימה הזאת.

במלחמת אלג'יריה, שנסתיימה ב-1962, היה הסיקור הטלוויזיוני מצומצם. לעומת זאת סוקרה בהרחבה מלחמת וייטנאם, שבה התבטאה השפעת המדיום בעיקר בחיזוק סרבנות השירות של הגברים בגיל הגיוס ובני משפחותיהם ולא דווקא ברתיעה מן המלחמה עצמה. אבל לחשיפה הטלוויזיונית של אתיפוס מוזי רעב הנמלטים מפני חיילים שתזונתם טובה אך במעט מזו שלהם, של פראות התמר רז' בקמבודיה, של הטבח הסיטוני בילדים-החיילים האיראניים בביצות עיראק, של חורבן לבנון כחברה ושל תריסר סכסוכים אחרים, מזוהמים ואכזריים וחסרי טעם, היתה תוצאה שונה. בעולם של היום ספק אם אפשר למצוא גוף שיגן

על הדעה, שמלחמה היא פעולה מוצדקת. התלהבות המערב ממלחמת המפרץ התפוגגה תוך ימים ספורים, כשהוצגו עובדות נראות לעין של הטבח שגרמה לו. במחקר חשוב חדש זיהה ראסל ויגלי (Weigley) את תחילתו של מה שכינה קיצר-רוח כלפי "חוסר ההכרעה הכרוני של המלחמה". הוא בחר לנושא מחקר את התקופה מתחילת המאה השבע-עשרה עד תחילת המאה התשע-עשרה וטען, כי כשעמדו לפקודת המדינות כלים אמינים של עצמה צבאית במצב של איזון טכני, הוכיחה עצמה המלחמה לא כ"המשכה היעיל של המדיניות באמצעים אחרים... אלא כפשיטת הרגל של המדיניות". הוא הסיק כי התסכול שנגרם מחוסר היכולת להכריע במלחמה, גרם במאות הבאות "הזדקקות מחושבת וספונטנית לאכזריות עמוקה ושפלה יותר, לבזיזת ערים ולהשמת אזורים כפריים בחתירה לניקם ובתקוות השווא, בדרך-כלל, שמעשים אכזריים יותר ישברו את רוח האויב".⁶² מגמת טיעונו וההשקפה המובעת בפרק הזה מכוונות לאותו כיוון, וניתן לסכמן כדלהלן.

במאה שהחלה במהפכה הצרפתית התפלגו החשיבה הצבאית והאתוס התרבותי למסלולים נבדלים ומנוגדים. בעולם התעשייתי המתפתח עודד העושר הגדול וצמיחת הערכים הליברליים תקווה, כי הסבל שסבלה האנושות לאורך תולדותיה מתמעט והולך. אולם לא די היה באופטימיות זו להניע מדינות לשנות את דרכיהן ביישוב מחלוקות בינן לבין עצמן. ואכן, חלק ניכר מן העושר שחולל התיעוש, הופנה למיליטריזציה של האוכלוסיות שנהנו ממנו. וכך, כשבאה המלחמה במאה העשרים, "חוסר ההכרעה הכרוני", כדברי ויגלי, התבטא אף ביתר שאת. המדינות העשירות כפו בתגובה מיליטריזציה נמרצת יותר על אוכלוסיותיהן מלמעלה, בניסיון לשבור את הקיפאון. כשגלש נחשול המלחמה אל העולם העני, החלה מיליטריזציה מלמטה, כשמנהיגי תנועות, שיעדן היה להשתחרר משלטון האימפריות האירופיות ולפתח רוחה כלכלית דומה לזו שבמערב, אילצו את האיכרים להיעשות לוחמים. שתי ההתפתחויות נידונו מראש להסתיים בתסכול. המחיר האנושי האימנטי שגבתה המיליטריזציה ההמונית מן המדינות המתועשות במלחמת העולם השנייה הוביל לפיתוח כלי נשק אטומיים, שנועדו לשים קץ למלחמות בלי ריתוק כוח אדם לשרה הקרב, אבל השימוש בהם גרם לאיום של כיליון על הכול. בעולם העני גרמה המיליטריזציה ההמונית לא לשחרור אלא להתבצרותם של משטרי דיכוי, שעלו לשלטון במחיר סבל נרחב ומוות.

זהו מצבו של העולם היום. חרף המבוכה וחוסר הוודאות, דומה כי ניתן כבר לראות את המתווה המצטייר של עולם בלא מלחמה. אדם נועז יהיה זה אשר יטען שהמלחמה יוצאת מן האפנה. פרץ הלאומנות של עמי הבלקן ועבר-הקווקז הסובייטים לשעבר, שבא לידי ביטוי במלחמה מסוג מתועב במיוחד, מזים טענה זו. אבל מהמלחמות האלה נעדר האיום שהיה טמון בסכסוכים דומים בעולם הטרנס-גרעיני: לא מעורבת בהן חסות של מעצמות גדולות יריבות, עם כל סכנת ההסתעפות הטמונה בפטרונות כזאת, אלא דחף הוּמניטרי להתערבות במגמה להשכיך שלום. הסיכויים להשכנת שלום עלולים להיות אשליה. מקורם של סכסוכי הבלקן ועבר-הקווקז עתיק ונראה שמטרתם היא "עקירה טריטוריאלית", המוכרת

לאנתרופולוגים מחקר המלחמה ה"פרימיטיבית". סכסוכים כאלה מכשילים מטבעם מאמצי תיווך מבחון, מהיותם ניזונים מיצרים וממשטמות שאינם נשמעים לשכנוע ולשליטה של ההיגיון; הם אפוליטיים במידה שקלאוזווין לא הביא בחשבון. אבל העובדה שהמאמץ נעשה מצביעה על שינוי מעמיק בגישת הציוויליזציה למלחמה. מאמצי השכנת השלום נובעים לא ממניעים של אינטרסים פוליטיים, אלא משאט הנפש ממראות המלחמה. הדחף הוא הומניטרי, ואף כי ההומניטרים הם מתנגדים ותיקים למלחמה, הרי לפנים לא הוכרזה ההומניטריות לעיקרון ראשי במדיניות החוץ של מעצמה גדולה, כפי שקרה בארצות-הברית; ולא נמצא גוף על-לאומי יעיל שיעניק לה כוח, כפי שאירע בארגון האומות המאוחדות; ולא ניתן לה סיוע ממשי מגוף רחב של מדינות נעדרות אינטרס המבקשות להפגין את מחויבותן לעיקרון הזה, בשגרן למוקד הסכסוך כוחות לשמירה על השלום, כדי שיהיו בפועל משכיני שלום. הנשיא ג'ורג' בוש אפשר שהרחיק לכת בהכריזו על הופעת סדר עולמי חדש. אבל היסודות של החלטה עולמית נחרצת לדרכא את אכזריות אי-הסדר נראים בעליל. החלטה כזאת, אם תתמיד, היא התוצאה המעורדת ביותר של מאורעות המאה הנוראה שלנו.

התפיסה של השינוי התרבותי מציבה מלכודות לפני הפזיזים. הציפיות שהתמורות החיוביות — העלייה ברמת החיים, חיסול הבערות, הרפואה המדעית, התרחבות הרווחה החברתית — ישנו את ההתנהגות האנושית לטובה, נכזבו פעמים כה רבות, שיהיה זה לא מציאותי לצפות מראש אימוצן של גישות אנטי-מלחמתיות יעילות בעולם. אבל מתרחשים שינויים תרבותיים ואפשר לתעד מקרים המצביעים על כך, כדברי איש מדע-המדינה האמריקני ג'ון מילר (Mueller):

מוסד העבדות האנושית נוצר בשחר המין הזאנושי, ובעבר ראו בו רבים עובדת קיום בסיסית. אבל בין השנים 1788 ו-1888 בוטל המוסד הזה בעיקרו... והסתלקות זאת נראית בינתיים מוגמרת. בדומה לכך נראה כי תמו או חוסלו המוסדות המכובדים של העלאת קרבנות אדם, רציחת ילדים ועריכת דו-קרב. אפשר לטעון שהמלחמה, לפחות המלחמה בעולם המפותח, נעה באותו מסלול.⁶³

מילר, יש לומר, כופר בהנחה שהאדם נוטה לאלימות על פי חוקי הביולוגיה, אחת הסוגיות שעליהן ניטשות מחלוקות במדעי ההתנהגות, שרוב ההיסטוריונים הצבאיים בחבונתם מתרחקים מהן. אולם אין הכרח לאמץ את השקפתו הכופרת כדי להתרשם מן העובדות, שהאנושות, בכל מקום שהכרירה בידה, מתרחקת מן הלוחמה.

אני מתרשם מן העובדות. אחרי שכל חיי קראתי על נושא זה, הייתי קרוב לאנשי מלחמה, ביקרתי באתרי מלחמות ובחנתי את תוצאותיהן, נראה לי כי המלחמה חדלה לקסום לבני האדם כאמצעי רצוי או פורה, שלא לומר הגיוני, ליישוב מחלוקות. ואין זה אידאליזם גרידא. האנושות מסוגלת להשוות את העלויות

עם התועלת של מבצעים עולמיים גדולים לאורך זמן. במשך רוב הזמן שלגביו קיים תיעוד ההתנהגות האנושית, נראה בבירור כי לדעת בני האדם היתה תועלת המלחמות רבה מעלותה או שנדמה היה להם כך, כשהסתמן איוון משוער. כיום מורה החישוב על הכיוון ההפוך. העלויות מכריעות בבירור את התועלת. חלק מן העלויות חומרי. ההוצאות מחוללות האינפלציה לרכישת נשק מעוותות אף את תקציבי המדינות העשירות ביותר, ואילו המדינות העניות שוללות מעצמן את הסיכוי לעצמאות כלכלית כשהן חותרות להתעצמות צבאית. במקרה של יציאה למלחמה בפועל, העלויות בחיי אדם גבוהות עוד יותר. המדינות העשירות, בינן לבין עצמן, מודעות לכך שהעלויות האלו בלתי נסבלות. מדינות עניות שנקלעות למלחמה עם מדינות עשירות מוכרעות ומושפלות. מדינות עניות שנלחמות זו בזו, או שנגררות למלחמת אזרחים, הורסות את רווחתן וגם את התשתיות שיכולות לסייע להתאוששות מחוויית המלחמה. לאמיתו של דבר היתה המלחמה לנגע, כפי שהיו המחלות לאורך רוב ההיסטוריה האנושית. הדברת נגע המחלות היא עדיין זיכרון טרי. ואף כי למחלות לא היו תומכים כפי שהיו למלחמות, תובעת כיום המלחמה תמיכה שניתן לשלם אותה רק במטבע מזויף. יש להכיר בכך כי כלכלה פוליטית עולמית, שאין בה מקום ליציאה למלחמה, מצריכה תרבות חדשה של יחסי אנוש. הואיל ורוב התרבויות הידועות לנו היו חדורות רוח לוחמים, מחייב שינוי תרבותי כזה הינתקות מן העבר, ולכך אין תקדימים. אולם אין תקדים גם לסכנה הנשקפת לאנושות ממלחמה עתידית. התוויית התקדמותה של התרבות האנושית מעברה, המלחמתי ללא ספק, לקראת עתיד של שלום בכוח, הוא נושא של ספר זה.

פרק־ביניים א

הגבלות על הלחימה

0

הציפיה לעתיד, שבו ההזדקקות למלחמה תהיה נתונה להגבלה רציונלית, אסור שתובילנו לכלל דעה מוטעית כאילו בעבר לא היו מגבלות על עשיית מלחמה. המערכות הבכירות, הפוליטיות והרוחניות, ניסו מימי קדם לשים סייגים משפטיים או מוסריים הן על עצם עשיית המלחמה והן על דפוסייה. אבל ההגבלות החשובות ביותר על עשיית המלחמה היו תמיד מעבר לרצון האדם או ליכולת שליטתו. הן בתחום שהמטה הכללי הסובייטי הגדירו כ"גורמים הפועלים דרך קבע", והגורמים האלה — מזג האוויר, האקלים, עונות השנה, הקרקע, הצמחיה — תמיד משפיעים על מבצעים מלחמתיים, לעתים קרובות מגבילים אותם ולעתים מסכלים אותם לחלוטין. גורמים אחרים שניתן לקבצם בקטגוריה הרופפת "משתנים" והכוללים קשיים בהספקה, במלאי, באכסון ובציוד, הגבילו באופן ממשי את היקף הלחימה, עצמתה ומשכה בתקופות רבות בתולדות האנושות. עם גידול העושר והתפתחות הטכנולוגיה, צומצמו כמה מהם או נפתרו כמידה רבה — את מנות הקרב של החיילים, למשל, ניתן כיום לשמר בצורה נוחה לפרקי זמן בלתי מוגבלים כמעט — אבל אף אחד מהם לא חוסל כליל. עד היום הבעיות הראשונות, העיקריות והדוחקות ביותר שחייב מפקד לפתור הן איך להזין צבא, איך לדאוג לו למחסה, איך להניעו בשדה.

השפעת הגורמים ה"קבועים" וה"משתנים" גם יחד, על הגבלת היקפם ועצמתם של מבצעים התקפיים או הגנתיים, מודגמת אולי בדרך הטובה ביותר בלוחמה הימית. ביבשה אדם יכול להילחם באגרופיו, אבל כדי לעשות זאת על המים, דרוש לו משטח צף. עלינו להניח, הואיל ומעצם טבעם הם מתבלים, כי משטחים שנבנו למטרה זו, הופיעו בהיסטוריה האנושית באיחור יחסי. המימצא הקדום ביותר שנמצא תוארך לשנת 6315 לפסה"נ. בהתחשב במאמץ, מן הסתם מאמץ שיתופי, שנדרש לבניית הרפסודה או הסירה הפשוטה ביותר, רשאים אנו לשער שכלי העבודה מעצם ומאבן, שהם ההוכחה לתעשייה הקדומה ביותר של האדם, הופיעו זמן רב לפני כלי השיט.¹

אוניות שנועדו למלחמה, ואפילו אוניות מותאמות למלחמה, מקורן מאוחר יותר. בנייתן היתה תמיד יקרה ותפעולן חייב צוותים מקצועיים. בנייתן ותפעולן תבעו, על כן, כמות ניכרת של הון עודף, כמו עודפי הכנסתו של שליט; וגם אם

המניעים לצורת הלחימה הימית הקדומה ביותר היו פיראטיים ולא פוליטיים, יש לזכור שגם הפיראט נזקק להון כדי להתחיל בעסקים. בין שהיו הציים הראשונים פיראטיים בייעודם ובין שלא היו — היתרונות הגלומים ביכולת להעביר כוחות או אספקה לאורך נהרות או חופים, אולי עוררו מלכתחילה את השליטים להחזיק באוניות מלחמה. אבל עלויות של ציים גבוהות יותר משל אוניות בודדות. מכל כיוון שנבחנו זאת, עלתה הלחימה במים מראשיתה יותר מן הלחימה על הקרקע. הון או חסרונו, אינם הגורם היחיד המגביל את היכולת לצאת למלחמה במים על פי הרצון. גורמים אחרים הם מזג-האוויר ומגרעות אמצעי ההנעה. הרוח נושבת חיים אין כסף והתאור הראשון של לוחמה ימית המצוי בדינו — התנגשות בין לוחמי פרעה רעמסס השלישי עם גויי הים בדלתא של הנילוס ב-1186 לפסה"נ — מראה את המצרים בספינת מפרש.² אולם ספינות המפרש לא יכלו להיות משטחי לחימה יעילים לפני המצאת התותח, הואיל והטיפול במפרשים מנע לחימה בטווחים הקצרים, שבהם בלבד יכלו להתבטא ביעילות כלי הנשק של טרום אבק-השרפה. ספינות המשוטים היו טובות הרבה יותר בתמרון בעימותים, שבהם השתדלו הצוותים להגיע לקרב-מגע בחרבות ובחניתות. לספינת המשוטים היו מעלות נוספות: כשהתקינו מגח בחרטומה והאיצו את החתירה למלוא המהירות היא יכלה למעשה להטביע ספינה אחרת, אם הצליחה לנגח אותה, דבר שספינת מפרשים, ולו גם איתנה דיה לספוג את הלם ההתנגשות, לא יכלה לעשות. רוחות קלות אינן מקנות את המהירות הדרושה; רוחות עזות יוצרות ים סוער שבו שום קברניט החרד לשלמות ספינתו לא יסתכן בהתנגשות.

אבל כאוניית מלחמה היו לספינת המשוטים מגרעות חמורות. במים מוגבלים, כמימי הים התיכון, שנשלטו ברצף החל באלף השני לפסה"נ על-ידי מדינות עשירות שהיו מסוגלות לעמוד בעלות כוח האדם, ספינת המשוטים היא שהציבה את תנאי הלוחמה הימית עד הופעת התותח. אבל כמזג-אוויר קשה נבצר ממנה לשלוט במים. לפיכך היתה נשק של קיץ בעיקר. גרוע מזה, ספינת המשוטים לא יכלה להינתק מנמל ההצטיידות יותר מימים ספורים בכל פעם, הואיל וצורת גופה — ארוכה אבל שטוחה וצרה — שהעניקה לה מהירות במים רוגעים, שללה ממנה את מרחב ההובלה הדרוש להזין ולהשקות צוות גדול שמסוגל לחתור במהירות נגיחה. אמנם, מאוחר יותר תנוצל ספינת המשוטים מחוץ לימות הפנים-יבשתיות, על-ידי ניהיליסטים כמו הוויקינגים — אחרי ששלטו בטכנולוגיית הבנייה של ספינות עמוקות ובטכניקת הניווט על פי כוכבים — ככלי הובלה לפשיטות במימי האוקיינוסים, שם זרעו אימה, הרס ומוות בחופים ועל גדות נהרות, במרחק מאות מילין מנמל היציאה. אבל הוויקינגים שגשגו בתקופה בה המדינות היו חלשות, במיוחד בים, ומכל מקום אוניותיהם הארוכות היו תלויות ברוחות שתולכנה אותן אל חופי פרוות. המשוטים מילאו רק תפקידי עזר.

כתוצאה מכך, כפי שהוכיח ג'וזף גילמרטין (Guilmartin) בניתוחו המזהיר את הלוחמה הימית בים התיכון, מעולם לא היו ציים של ספינות משוטים מכשירי אסטרטגיה בזכות עצמם, אלא רק שלוחות, או אם לדייק שותפים, לצבאות יבשה.³

אגף היבשה של צי כזה סבב בדרך כלל על ציר אגף הים של צבא היבשה המלווה, במבצעים שהיו אמפביים במובן הצר של המונח. הצי תמך במגמה לנתק את בסיס האויב בחוף מסיוע הכוחות הימיים שלו, ואילו הצבא התקדם עם האספקה לעמדות שבהן יכלו ספינות המשוטים להצטייד. קיום משותף זה מסביר מדוע הקרבות הגדולים במימי הים התיכון, למן סלמיס ב-480 לפסה"נ ועד לפנטו ב-1571, ניטשו כולם בטווח ראייה מן היבשה. אבל, מדוע, גם משרכשה אוניית המפרש עם התותח הגדול את יכולת השליטה בימים — לאמור, מן המאה השש-עשרה ואילך — נערכו רוב קרבות הציים בטווח ראייה מהיבשה או קרוב לכך? נלסון, גדול האדמירלים של אוניות המפרשים, השיג שניים מניצחונותיו נגד ציים שעגנו בקרבת החופים, בנילוס ובקופנהאגן; השלישי, בטרפלגר, היה תוצאה של התנגשות במים, במרחק 46 קילומטר בלבד מן החוף הספרדי. נטיית ציי ספינות המפרש להילחם בקרבת החופים לא היה לה ולא כלום עם כוח עמידה. אוניית המערכה מעץ, שלא כספינת המשוטים, נשאה מזון ומים בכמות שהספיקה לקיימה בים חדשים ארוכים. כבר ב-1502 יכלו אוניות פורטוגליות להפליג סביב כף התקווה הטובה, להגיע אל מול חופה המערבי של הודו, להילחם שם בכוחו הימי של שליט מקומי ולהביסו. בעשור השישי של המאה השבע-עשרה נלחם רוברט בלייק, מצביאו הימי של קרומוול, בים התיכון, שלא היה בו בסיס לבריטניה, ואילו באמצע המאה שלאחר מכן ניהלו בריטניה וצרפת מערכות ימיות זו נגד זו מול חופי הודו, מרחק שישה חודשי הפלגה מן הבית. למרות ריחוקם הרב מבסיסייהם הוסיפו כל הציים האלה להילחם במי חופים.

סיבות מספר יכולות להסביר זאת. סיבה אחת היא שספינות מפרש אינן יכולות להילחם במים סוערים (יצא מכלל זה קרב מפרץ קוויברון, שנערך בסערה אטלנטית פתאומית בנובמבר 1759), והמים הסמוכים לחוף רוגעים לרוב יותר מן הים הפתוח. סיבה שנייה היא, שהיעדים אשר למימושם מתנהלים קרבות ימיים — גישה חופשית מן החוף אל הים הפתוח, הגנה על השיט לאורך החופים, הגנה מפני פלישה — מוקדיהם במי חופים. סיבה שלישית: התקשורת בצי מפרש פועלת אך ורק באמצעות ראייה והספינות מתקשות מאוד לאפן זו את זו במים עמוקים. אפילו בשרשרת פריגאטות, קשר הראייה עם כל אחת היה לכל היותר 37 קילומטר. ציים רבים החמיצו זה את זה על נקלה, כפי שחווה נלסון בנילוס ב-1798. משמעותית היא העובדה שבשתי היתקלויות נדירות שאירעו בלב ים — קרב פיניסטור השני ב-1747, שנערך במרחק 370 קילומטר מן האי אושאנט מול חוף צרפת, וקרב 'אחד ביוני' עטור התהילה ב-1794, אף הוא מול אושאנט אבל בעומק 740 קילומטר בלב האוקיינוס האטלנטי, שניהם בין הבריטים לצרפתים, הכבידו שיירות האספקה על הציים הצרפתיים. בקרב השני היו 130 אוניותיהם פזורות על פני שטח ים גדול כדי כך, שסיפקו לרודף מטרה בולטת הרבה יותר משהיו מספקות אוניות הקרב שליוו אותם, אילו הפליגו לבדן.

אפשר היה להניח כי דחיקת המפרש על-ידי הקיטור כאמצעי הנעה רופפה את הקשר בין אוניית המלחמה והיבשה, שהרי אוניית הקיטור יכלה לתמרן לעימות

גם בדממת רוח, ונותרה משטח תותח יציב גם במהירויות רוח שאילצו את ספינות המפרש לקצר מפרשים ולהגיף את אשנבי התותח. אבל באורח פרדוקסלי חידשה אוניית הקיטור את התלות הלוגיסטית שאפיינה את ספינות החותרים וקיצרה במידה רבה את טווח הפעולה של צי הקיטור לעומת ציי המפרש. גרמה לכך העובדה שעד לאימוץ הנפט כדלק, מאוחר למדי, הבעירו אוניות הקיטור הלוחמות פחם בכמויות אדירות — א' ה' מ' ו' ק' ו' ב' 1906 רוקנה את מחסני הפחם שבכטנה בחמישה ימי שיט במהירות עשרים קשר — והיו, אפוא, קשורות לתחנות הפחם. מעצמה ימית כמו בריטניה הגדולה, שפרשה רשת בסיסים ברחבי העולם בעידן ספינות המפרש, יכלה לקיים יחידות צי בכל האוקיינוסים, מכיוון שהן יכלו להצטייד במאות נמלים. ואף-על-פי-כן היו ציי הקיטור מקומיים בטווחיהם ולא אוקייניים. מדינה בלא שרשרת בסיסים כזאת או שלא יכלה כלל לפרוס כוח ימי, או שהיתה תלויה לשם כך בחסדי בעלות-ברית. כאשר שיגרה רוסיה את הצי הבאלטי שלה למזרח הרחוק בשנים 1904-1905, בתקופה שיחסייה עם בריטניה היו בשפל, הצליחו האוניות לבצע את המסע רק על-ידי הערמת פחם על סיפניהן לגובה כה רב, עד שבין החנויות בנמלי המושבות הצרפתיות נבצר מהן להפעיל את תותחיהן.

פרדוקס נוסף הוא שצייים המונעים בפחם, שהיו להלכה כשירים לעימותים בלב האוקיינוס (שני ימי שיט קיטור הביאום למרחק 925 קילומטר מן היבשה), הוסיפו בפועל להתנגש בקרבת חופים. חלקית, השפיעו עליהם אותם הגורמים האסטרטגיים, אבל נוסף לכך היו, כקודמיהם, סומים למעשה עד בוא האלחוט. להארכתו הממשית של קו הראייה נאלצו כוחות הצי להמתין עד להופעת מטוס הסיפון המצויד באלחוט. לפיכך, כל הקרבות הימיים של מלחמת העולם הראשונה נערכו בתחום 185 קילומטר מן היבשה. דפוס לחימה זה חזר על עצמו במלחמת העולם השנייה, למרות הופעת המכ"ם, נושאת המטוסים, צוללת הסיור ארוכת הטווח וטכניקת ההצטיידות בלב ים. ההסבר לכך נובע מגודלם של האוקיינוסים: רק בהזדמנויות נדירות יכלו צייים להסתמך על כך שיגברו על המרחקים במרחבי האוקיינוס. המטוסים האמריקניים שטיכעו את נושאות המטוסים היפאניות במידוויי — אחד הקרבות האוקייניים האמיתיים המעטים בתולדות העולם — כווננו אל המטרה באומדן נכון. האונייה ביסמארק, שטובעה בסופו של דבר במרחק כ-1,850 קילומטר מנמל ברוסט במאי 1941, הצליחה פעמיים להתנער מכל הצי המרחבי הבריטי, בעוד אשר הקרבות בין אוניות הליווי של בעלות-הברית ובין צוללות גרמניות בשיוט שטח פרצו כי השיירות הגדולות והאיטיות היו מטרות בולטות במיוחד. בהתחשב בשיבושים הנגרמים למערכות התצפית בסערות אוקייניות, כמו חזיתות מזג-אוויר מהסוג שניצלו היפאנים לחיפוי על תנועתם לפרל הארבור בדצמבר 1941, ובקשיים הקבועים בתאום בין ציוד לאיכון מטרות ארוכות-טווח וקצרות-טווח, עשוי היס לנצור סודותיו עוד ימים רבים בעתיד.

את עובדות העבר ניתן לקבוע בוודאות רבה יותר ובפשטות. שבעים אחוז מפני

כדור-הארץ מכוסים מים, ברובם ים פתוח, ורוב הקרבות הימיים ניטשו בחלק זעיר משטח זה. אם נציג רשימה של חמישה-עשר קרבות ימיים מכריעים על משקל חמישה-עשר הקרבות המכריעים של העולם של קריזי (Creasy), כש"מכריע" משמעו "בעל חשיבות משתיירת ויותר ממקומית", היא עשויה להיראות כדלהלן:

- סלמיס, 480 לפסה"נ: תבוסת הפלישה הפרסית ליוון;
 לפנטו, 1571: בלימת ההתקדמות המוסלמית במערב הים התיכון;
 הארמדה, 1588: סיכול מתקפת ספרד נגד אנגליה והולנד הפרוטסטנטיות;
 מפרץ קוויברון, 1759: מתבססת ההצלחה האנגלו-סאקסית במאבק עם צרפת על השליטה ביבשת צפון אמריקה ובהודו;
 הכפים של וירגיניה, 1781: הבטחת ניצחונם של המתנחלים האמריקניים;
 קמפרדאון, 1797: חיסולה הסופי של ההתמודדות הימית של ההולנדים עם הבריטים;
 הנלוס, 1798: סיכול שאיפתו של נפוליאון לשלוט על שני החופים בים התיכון ולחדש את המאבק על הודו;
 קופנהאגן, 1801: השליטה בימים של צפון אירופה עוברת לידי הבריטים;
 טרפלגר, 1805: ההשמדה הסופית של עצמתו הימית של נפוליאון;
 נוורינו, 1827: תחילת פירוקה של האימפריה העות'מאנית באירופה;
 טושימקה, 1905: התבססות עליונותה של יפאן כלפי סין ובצפון האוקיינוס השקט;
 יוטלנד, 1916: התמוטטות שאיפתה של גרמניה להפעיל צי באוקיינוס;
 מידוויי, 1942: נמנעת שליטה יפאנית במערב האוקיינוס השקט;
 קרבות השיירות, מארס 1943: נסיגת הצוללות הגרמניות מקרבות האוקיינוס האטלנטי;
 מפרץ לייטה, 1944: ביסוס עליונותה הסופית של ארצות-הברית על הצי הקיסרי של יפאן.

אלו הן הערות קצרנות על חשיבות הקרבות הימיים הנבחרים. הדבר הראוי לציון ברשימה זו — אף כי מומחים עשויים לערער עליו — הוא הסמיכות והתכיפות שמצופפות את הקרבות הימיים לאותה פינה עצמה במפה. כך, למשל, קמפרדאון, קופנהאגן ויוטלנד נערכו בתחום 555 קילומטר זה מזה; סלמיס, לפנטו ונוורינו, בין הראשונה והשלישית בהן רובץ פער זמן של 2300 שנה, נערכו בקרבת הפלופונסוס בנקודות מרוחקות לכל היותר 185 קילומטר זו מזו. קרבות הארמדה, קוויברון וטרפלגר ניטשו בתחום 185 קילומטר מקו האורך 5 מערב, בין קווי הרוחב 50 ו-30 צפון, פיסה זעירה יחסית על הגלובוס, שרובה יבשה. הכפים של וירגיניה היו לזירת לחימה ימית רבה אחרי 1781, כפי שהיתה טושימקה לפני 1905, בייחוד במהלך המתקפה המונגולית נגד יפאן בשנים 1274-1281, וקטע החוף שנערך בו קרב הנלוס, היה אבן שואבת למבצעים ימיים החל בימי הפרעונים. מסתבר,

אדירנה איננה ומעולם לא היתה כרך גדול; אוכלוסייתה קטנה מ-100,000 נפש. ייחודה המוזר כמקום שנלחמו בו יותר מכל מקום אחר על פני כדור הארץ, בא לה לא בגין עושרה או גודלה, אלא בשל מיקומה הגאוגרפי יוצא הדופן. היא שוכנת במקום בו מתחברים שלושה נהרות, שעמקיהם משמשים צירי תנועה דרך הרי מקדוניה מערבה, דרך בולגריה צפונה-מערבה ולאורך חוף הים השחור צפונה, וזורמים אחר-כך לים דרך המישור היחיד המשתרע בקצה הדרומי-מזרחי של אירופה. בצדו האחר של המישור שוכנת העיר הגדולה קונסטנטינופול (איסטנבול), במקום שאיווה לו הקיסר קונסטנטינוס לבירה, על שום היותו המקום הנוח ביותר לביצור על מיצר הבוספורוס, המפריד את אירופה מאסיה. אדריאנופול וקונסטנטינופול הן, על כן, תאומות אסטרטגיות, החולשות על התנועה מן הים השחור לים התיכון ומדרום אירופה לאסיה הקטנה ולהיפך. הואיל וקונסטנטינופול עמדה איתנה בפני התקפות מן הים, במיוחד לאחר בניית חומות תאודוסיוס במאה החמישית, מצאו עצמם כל הפולשים מאסיה הקטנה אנוסים לנחות במישור שבעורף העיר. פולשים שהחלו מסעם מצפון לים השחור נאלצו, בגלל הרי הקרפטים באגפם היבשתי, להקיף את חופו המערבי וכך מצאו את עצמם גם הם במישור אדריאנופול; ואילו לפולשים מאירופה, שנמשכו בחבלי קסם אל קונסטנטינופול, המקום שהיה העשיר ביותר בעולם המערבי, בין נפילת רומא לבין ביזתה על-ידי הצלבנים ב-1204, לא היה מנוס מלחצות אותו מישור בהתקדמם אל היעד. בקצרה, אדריאנופול היא הקצה האירופי של מה שגיאוגרפים מכנים גשר יבשתי, שדרכו נפתחה אסיה בפני אירופה בשני נתיבים עיקריים, ועליה נלחמו כל אימת שעבר כוח צבאי גדול ממזרח למערב או ממערב למזרח, היינו-הך. בנסיבות אלה לא ייפלא שהעיר לא התפתחה לממדים גדולים ממש.

מעטים המקומות המיטיבים להדגים, כמו אדריאנופול, את השפעת הגורמים הקבועים והמשתנים על מהלך הלחימה. אבל במידה מתונה יותר ניתן להבחין בהשפעה זו לאורך ההיסטוריה בכל חבלי הארץ שהתנהלה בהם פעילות צבאית ניכרת. נהרות גדולים, רכסי הרים ויערות עבותים מהווים "גבולות טבעיים", שהגבולות הפוליטיים מתאימים להם. הפרצות ביניהם הן הצירים שאליהם נמשכים גייסות במסע. אולם גם אחרי המעבר בפרצות האלה לרוב אין הגייסות יכולים לתמרן כרצונם, גם אם שום מכשול נראה לעין אינו עומד בדרכם. אז ניכרת השפעת גיאוגרפיה מורכבת יותר, המתוגברת במזג-האוויר ובעונת השנה, אשר סולל הכבישים וכוונה הגשרים מתחשבים בה, גם אם לא מהנדס הביצורים. כך מסתבר, שה-Blitzkrieg הגרמני בצרפת, ב-1940, שהיה לכאורה שעטה חופשית בשטח פתוח, לאחר שהטנקים המובילים הבקיעו את מחסום יערות הארדנים ונהר המז, התנהל בצמידות הדוקה לציר הכביש הארצי (Route nationale 43), אשר לרוב אורכו הוא הדרך הרומאית שנשללה מיד לאחר שכבש יוליוס קיסר את גאליה במאה הראשונה לפסה"ג.⁷ הן הרומאים והן הבאים אחריהם צייתו לציוויי הגיאוגרפיה. לפיכך רשאים אנו להסיק, כי מפקדי השריון הגרמניים, גם אם שגו באשליה של דהירה במסלול שבחרו כרצונם, צייתו למעשה לתכתובים טופוגרפיים

שגילם כגיל השינוי האחרון בעיצוב פני הקרקע בצפון צרפת, שהתרחש עם נסיגת הקרחונים לפני 10,000 שנה.

דפוס דומה של ציית לחוקי הטבע נראה גם במערכה הגרמנית ברוסיה, בשנה שלאחר ה-Blitzkrieg בצרפת. רוסיה המערבית נראית כמציעה לפולש, במיוחד לפולש הממוכן, תנועה חופשית לפי בחירתו. בשום מקום בין גבולה המערבי ב-1941 לבין שלוש הערים לנינגרד (כיום סנקט פטרסבורג), מוסקוה וקייב, מרחק 1,000 קילומטר בקירוב, אין גובה פני הקרקע עולה על 230 מטר, והנהרות החוצים את המישור הזה, העצום וכמעט חסר עצים, מקבילים לקו ההתקדמות ואינם חוצים אותו. אין שום דבר מוצק שעשוי לעכב את הסתערות הפולש. ואכן המוצק אינו מעכב. אבל במרכז יוצאים שני נהרות, הדנייפר הזורם לים השחור והניימן הנשפך לים הבאלטי. מבועיהם, בצירוף יובלים רבים, יוצרים את ביצות פריפט המשתרעות על פני 100,000 קילומטרים רבועים ומסכלות ניהול מבצעים צבאיים כלשהם, עד שמיקומם במפת המצב נודע כפי קציני המטה הגרמניים בכינוי Wehrmachtloch, "חור הוורמאכט" — שאינו מכיל יחידות צבאיות בעלות ערך כלשהו. כתוצאה מכך היה השטח לבסיס העיקרי של מבצעי הפרטיזנים הסובייטיים בשטחי העורף של הוורמאכט ואף שהיו ספקות באשר לייעילות המבצעים האלה, הם היו מטרד מתמיד לצבא הגרמני כשנע קו החזית ברוסיה מזרחה.

ה-Wehrmachtloch, חרף היותו תופעת קבע בזירת המלחמה ברוסיה, לא השפיע ממש על המבצעים הגרמניים. גורם חשוב ממנו, חוזר ונשנה, היה הבוץ העונתי שנוצר מהפשרת השלגים באביב ומגשמי הזעף בסתיו והתפשט לרוחב כל חזית הלחימה. הראספוטיצ'ה, כפי שמכנים הרוסים את התמוססות אדמת הערבה פעמיים בשנה, משתקת את התנועה הצבאית בכל פעם לחודש ימים. המפקד הרוסי של חזית וורונייז', גנרל גוליקוב, שפיקדו שאל אותו על סיכויי מתקפת נגד שתגיע אל הדנייפר באביב 1943, השיב: "יש לנו 330-380 קילומטר עד הדנייפר ו-30-35 ימי ראספוטיצ'ה עד האביב. את המסקנה תסיק בעצמך".⁸ המסקנה הבלתי נמנעת היתה, שהפשרת השלגים תקדים את ההתקדמות הסובייטית ותשאיר את קו הדנייפר בידי הגרמנים. וכך אמנם קרה. אולם הראספוטיצ'ה היתה לרועץ לגרמנים. היא התארכה באביב 1941, וגרמה לדחיית הפלישה במספר שבועות קריטיים, ושוב התארכה בסתיו אותה שנה וגרמה לדחיית ההתקדמות לעבר מוסקוה. בואה המאוחר של קרת החורף, המחודשת קרום המסוגל לשאת משקל על קרקע הערבה, הותיר את הטנקים הגרמניים שקועים בבוץ, רחוקים מכדי להבטיח את כיבוש הכירה הסובייטית בתאריך שנקבע בלוח הזמנים. הצאר ניקולאי הראשון כינה את החודשים ינואר ופברואר "שני גנרלים [ש]הרוסים יכולים לסמוך עליהם".⁹ הראספוטיצ'ה של מארס ואוקטובר 1941 הוכחו כגנרלים אף טובים מהם לרוסיה וייתכן שהצילוה אותה שנה משואה.

איך לסכם את הדיון עד כה? ברור כי צירוף הגורמים "הפועלים בקביעות" ואלה ה"משתנים" — האקלים, הצמחיה, הטופוגרפיה והשינויים שעשה האדם

בנוף הטבעי — כופים על מפת העולם של מרקאטור חלוקה חדה בין אזורים צבאיים ואזורים לא-צבאיים, והאחרונים עולים על הראשונים הרבה בגודלם. לוחמה מאורגנת ונמרצת התנהלה פרקי זמן ממושכים לאורך רצועה לא קבועה אך רציפה על פני כדור הארץ, השוכנת בין מעלות הרוחב 10 ו-55 בחצי הכדור הצפוני ומשתרעת מעמק המיסיסיפי בצפון אמריקה עד איי הפיליפינים וסביבותיהם במערב האוקיינוס השקט, או מ-90 מעלות אורך מערבית לגריניץ' עד 135 מעלות מזרחית לה. אטלס העולם של טיימס מונה שישה עשר סוגי צמחיה, בכללם (לפני בירוא ועיבוד חקלאי) יער מעורב, יער רחב עלים, שיח ים תיכוני ויער טרופי יבש.¹⁰ אם יימתח קו שיקיף את ארבעת אזורי הצמחיה האלה בחצי הכדור הצפוני ואת דרכי היבשה והים ביניהם, יתברר עד מהרה שכמעט כל הקרבות בהיסטוריה ניטשו בתוך המרחב הזה ומעטים מאוד מחוצה לו. אם יתוארכו אתרי הקרבות על פי חודשים, תצטייר תמונת-על של ריכוז עונתי, המשתנה ממקום למקום, עם שיעורים מרביים ומזעריים של מידות חום, כמות גשמים ומועדי קציר. לשם המחשה: שלושת קרבות אדריאנופול הראשונים נערכו בחודשים יולי, אוגוסט ויולי בהתאמה ושלושת האחרונים בחודשים אוגוסט, מארס ויולי. מארס, אפילו בדרום הבלקן, הוא חודש מוקדם במידה בלתי רגילה לניהול מערכה צבאית, מפני שמימי הנהרות גואים בעקבות הפשרת השלגים; אבל המועדים האחרים, מיד לאחר עונת הקציר הים תיכונית, הינם בדיוק כפי שניתן לצפות.

אם כך, האם נכון הדבר, שאזור הלוחמה המאורגנת חופף, בהתחשב במשתנים עונתיים, את מה שהגיאוגרפים מכנים "אדמות הבחירה הראשונה", אלה שקל לברא את יערותיהן והמניבות את היבולים העשירים ביותר לאחר שהוכשרו לעיבוד? ובקיצור, האם במובן הכרטוגרפי אין המלחמות אלא מריבות בין חקלאים? אם להביא בחשבון שלחימה רצינית מצריכה עושר ושחקלאות אינטנסיבית הניכה תמיד, עד לעת האחרונה, את התפוקה הגבוהה והיציבה ביותר מכל סוגי הפעילות האנושית, יש דברים בגו. ומצד אחר, בעוד שעובדי האדמה הם יריבים חסרי פשרות בסכסוכים על גבולות וזכויות מים ולוחמים ללא חת בהיקראם לדגל על-ידי השלטון, הם בו בזמן, לפי הדעה המקובלת, גם אינדיווידואליסטים חסרי פשרות, הנפרדים באי רצון ניכר מאוד משעבודם לבעלי-החיים ולאדמותיהם. מרקס התייחס אל האיכרים כאל מי "שאינן להושיעים", במובן שלא ראה סיכוי לגייסם לצבא המהפכה שיפיל, כך קיווה, את המשטר הקפיטליסטי.¹¹ מאו סבר אחרת, וויקטור דיוויס הנסון (Hanson), במחקרו עוצר הנשימה במקוריותו על הלחימה כיוון הקלאסית, משכנע במסקנתו, שבעלי האחוזות הקטנות בערי-המדינה היווניות הם שהגו את רעיון "קרב ההכרעה", שאנשי המערב נקטו אותו מאז. עם זאת צדק מרקס בנקודה אחת: עובד האדמה אכן נטוע בחלקתו, בכפרו ובריטוניו ויש בו התנגדות טבעית לקריאה לצעוד לאיזה ספר רחוק בין אדמות הבחירה הראשונה ובין אזור הכור שמעבר לו, גם אם העילה לכך טובה.

יש לציין, כי איכרים הדוברים אותה לשון ומאמינים באותה דת אך לעתים רחוקות נלחמים אלה באלה בהיקף גדול. אבל הגבולות בין אדמות חריש לאדמות

כור, בכל רחבי האזור הממוזג, הוגדרו תכופות בכיצורים ארוכים ויקרים: כאלה הם חומת אנטונינוס הרומית הסמוכה לקו הרמה בסקוטלנד, הליקס [קו ביצורים] שסימן את הגבול בין האדמה המעובדת והיער בגרמניה הרומית, ה-fossatum Africae שהגן על המגרב הפורה מפני הפושטים ממדבר סהרה, הגבול הרומי ה"סורי" של ביצורים ודרכים צבאיות שהפריד את אדמות החריש מן המדבר לאורך הירדן ומבועי הפרת והחידקל, קווי הציפטה הרוסיים שהתמשכו לאורך 3,300 קילומטר מן הים הכספי עד הרי אלטאי כהגנה מפני פושטים מן הערבה, הגבול הצבאי ההאבסבורגי בקרוואטיה, שחצץ בין מישורי הנהרות סאווה ודראווה לבין אזור ההר שבשליטה טורקית מדרום להם, ומעל לכול — חומת סין הגדולה, שנבנתה במטרה להרחיק את נוודי הערבות מן האדמות המושקות בעמקי הינגצה והנהר הצהוב, בממדים נרחבים ולאורך תקופה מתמשכת כל כך, שעד היום לא השלימו הארכיאולוגים את מיפוי כל פרטיה.¹²

הגבולות המבוצרים האלה מורים על מתח בסיסי בין האמידים בעלי האדמה המעובדת לבין האביונים בעלי האדמה הדלה מדי, הקרה מדי או החרבה מדי לעיבוד. להכיר במתח זה אין פירושו ללכת שולל אחר התפיסה השגויה כאילו המניע אשר ביסוד המלחמות הגדולות הוא נישול. הלוחם הוא ישות מורכבת יותר. עובדי אדמה שהינם קרובים אתניים נלחמים זה בזה, לעתים בפראות שאין רצחנית ממנה, ואילו חסרי-כול משטחי הבור שמעבר לאזור הפורה עשויים להילחם לכאורה למען רעיון ותו לא — כך, למשל, הערבים חסידיו של מוחמד אמנם נישלו ככל שעלה על רוחם, אבל השאיפה להרחיב את גבולות דאר אל-איסלאם, יותר מן המניע החומריני הבסיסי, היא שדחפה אותם לעלילות יוצאות דופן. מעמדו של גדול הכוכשים, אלכסנדר, כבר היה מבוסס כשליט ערי יוון כשיצא לקצווי ארץ להילחם ודומה כי בזו את האימפריה הפרסית בעיקר למען ההנאה שבדבר. המונגולים, שהרחיקו לכת אף יותר מאלכסנדר בממדי התקפותיהם על מדינות מיושבות, גילו למעשה היעדר כל יכולת לגבש את פירות ניצחונותיהם: כמה מצאצאי מצביאיו של אלכסנדר, הדיאדוכים, היו עדיין בשלטון בבקטריה 300 שנה אחרי מותו, ואילו המשטרים שכונו גיינגיס ויורשיו לא שרדו כעבור מאה שנים. תימור לנג, טאטארי שטען כי מוצאו מונגולי — מגיינגיס, לא פחות — כנראה לא החשיב כלל את השטחים העשירים ששטפו גייסותיו, אלא, כמו קוצר חשבון, מיהר לנוע הלאה לאחר שמיצה את בזיזת האדמה שהשיג.

אבל הקביעה כי תכופות משתמשים חסרי הכול לרעה במה שהפקיעו, אין בה כדי לערער את המסקנה הכללית, שהמלחמה נוטה לזרימה חד-כיוונית — מן הארצות העניות אל העשירות, ורק לעתים רחוקות מאוד לכיוון ההפוך. ואין זה רק משום שלמדינות עניות אין כמעט דברים ראויים להילחם עליהם, אלא גם משום שהלחימה בארצות עניות קשה, לא אחת בלתי אפשרית. עמים עניים מ"אזורים של גרעון במזון" כפי שמכנה אותם ויליאם מקניל (McNeill) — מדבר, ערבה, יער, הרים — נלחמים בינם לבין עצמם ואת כישוריהם הצבאיים הפראיים העריצו ואימצו העשירים, מאז שיש בידינו תיעוד של הלחימה המאורגנת. מכאן השמות

האקזוטיים — הוסארים, אולאנים, יגרים — שרגימנטים אירופיים מסוימים מוסיפים לשאתם בגאווה עד עצם היום הזה, ופריטי הלבוש הברברי האקזוטיים יותר — כובעי פרוות דוב, מקטורני כנפות, חצאיות סקוטיות, סינרי עור אריה — שלובשים עד היום בטקסים. עם זאת היתה לוחמת העמים העניים מוגבלת בהיקפה ובתנופתה בגלל עוניים. רק כשהבקיעו את דרכם לאדמות עשירות יכלו לצבור את כמויות הצידה שהפכו את החזירה העמוקה יותר, ולבסוף את הכיבוש, לאפשרות סבירה. על כן השקיעו עובדי האדמה הון ועמל בביצור גבולותיהם, לבלימת החמסנים בטרם יגרמו צרות צרורות.

הסיבות שביסוד השפעתם של הגורמים ה"קבועים" וה"משתנים" על הלוחמה עשויות, אפוא, להיות מורכבות ביותר. האדם היוצא למלחמה אינו בעל רצון חופשי בלתי מרוסן, גם אם בלחמה עלול הוא לפרוץ את ההגבלות המוטלות עליו על-ידי הכללים המקובלים והתבונה החומרית. המלחמה לעולם היא מוגבלת, לא משום החלטת בן האדם לעשותה כזאת, אלא משום קביעת הטבע שכך תהיה. המלך ליר, בהתרתו כנגד אויביו אמנם איים "לעשות דברים — עדיין איני יודע מה הם — אבל יהיו אימי תבל". אולם, כפי שנוכחו לדעת שליטים אחרים במצבי מצוקה, אימי תבל אי אפשר לחולל במטה קסם. העושר פוחת, מזג-האוויר מחריף, העונות מתחלפות, רצונם של ירדים ובעלי-ברית מכויז, טבע האדם עצמו עלול להתקומם נגד הקשיים שמטילות המריבות.

מחצית הטבע האנושי — המחצית הנשית — יחסה למלחמה דר-ערכי. נשים עשויות להיות הסיבה או העילה ליציאה למלחמה — חטיפת נשים היא מקור סכסוך ראשון במעלה בחברות פרימיטיביות — והן עלולות להיות המדיחות לאלימות בצורה קיצונית: לידי מקבת פורטת על נימים מוכרות וכלליות. הן עשויות להיות גם אימהות ללוחמים, המצטיינות בקשיחות לב ומכרות את כאב השכול על החרפה שבקבלת פני מוג לב החוזר הביתה.¹³ יתר-על-כן, נשים עשויות להיות מנהיגות מלחמה משיחיות, המשיגות בפעולת הגומלין המורכבת של הכימיה בין הנשיות לתגובה הזכרית — נאמנות והקרבה עצמית של חסידיהן הגברים, בדרגה שגבר אולי לא יפיק מהם.¹⁴ ואף-על-פי-כן, הלוחמה היא הפעולה האנושית היחידה, שנשים, למעט חריגים נדירים ביותר, תמיד ובכל מקום בחרו לעמוד מנגד. הנשים מצפות שהגברים יגוננו עליהן מסכנות, ומטיחות בהם תוכחה קשה אם הכזיבו כמגינים. נשים הלכו אחרי הגייסות, סעדו את הפצועים, עיבדו את השדות ורעו את העדרים כל אימת שגבר המשפחה הלך אחרי מנהיגו, ואפילו כרו, חפרו ועבדו בסדנאות כדי לספק להם כלי נשק. אבל הנשים אינן לוחמות. רק לעתים רחוקות נלחמות נשים בינן לבין עצמן ומעולם אינן נלחמות בגברים במוכן הצבאי של המונח. אם שנות הלוחמה כשנות ההיסטוריה ואם היא אוניברסאלית כמו המין האנושי, חייבים אנו לשלב כאן את ההגבלה החשובה מכולן: זוהי פעילות גברית לחלוטין.

ב

אבן

מדוע בני האדם נלחמים?

מדוע בני האדם נלחמים? האם ניהלו בני האדם מלחמות בתקופת האבן, או שמא היה האדם הקדמון חף מתוקפנות? גברים, וגם נשים, נלחמים בזעף רב, בנייר ובריו, על התשובות לשאלות אלו. אין אלה ההיסטוריונים הצבאיים, שמגלים אך עניין מועט במקורות הפעילות אשר את קורותיה הם רושמים, כי אם אנשי מדעי החברה וההתנהגות. אפשר שההיסטוריונים הצבאיים היו היסטוריונים טובים יותר, לו מצאו זמן לחשוב מהו המניע בני אדם להרוג זה את זה. לחוקרי מדעי החברה וההתנהגות אין מנוס מלעשות זאת. האדם והחברה הם נושאי עיוניהם, אבל רוב יצורי האנוש משתפים פעולה רוב הזמן למען טובת הכלל. את השיתופיות יש לראות בגדר נורמה, ומדוע זה כך — הדבר דורש הסבר, גם אם לא מהסוג המעמיק, כי התבוננות פשוטה תגלה שהשיתופיות מועילה לכלל. מכאן, שאילולא היתה סטייה מעקרון השיתופיות, היתה נותרת מלאכה ועומה מאוד לחוקרי מדעי החברה וההתנהגות. הם היו מסבירים את הצפוי, משימה כפויית טובה שאין עמה גמול. הבלתי צפוי שבהתנהגות האנושית, של הפרט ושל קבוצות, הוא האתגר לספק הסברים, והבלתי צפוי שבהתנהגות האלימה יותר מכול. הפרט האלים הוא האיום העיקרי על השיתופיות בתוך הקבוצות, והקבוצה האלימה היא הסיבה העיקרית לפירוד בחברה הרחבה.

המחקרים בהתנהגות הפרט והקבוצה פונים לכיוונים נבדלים. אבל הם נפגשים במכנה משותף שאליו, בסופו של דבר, חוזר הוויכוח: האם האדם אלים מטבעו, או האם האלימות בכוח — פוטנציאל שעליו אין מקום לוויכוח, ולו רק משום יכולת האדם לבעוט ולנשוך — מיתרגמת לשפת המעשה כתוצאה מפעולת גורם חומרי? המחזיקים בדעה האחרונה ונכללים בקטגוריה הרופפת של ה"מטריאליסטים", משוכנעים שתפיסתם מקעקעת את העמדה הנטורליסטית. ואילו הנטורליסטים מאוחדים בהתנגדותם למטריאליסטים אבל שרויים במחלוקת חריפה בינם לבין עצמם. יש מיעוט שהנמנים עמו טוענים כי האדם אלים מטבעו, ואף שהרוב אינו מקבל את הגזירה השווה, טענתם היא כשל התאולוגים הנוצריים הדבקים בתורת החטא הקדמון. הרוב דוחה את האיפיון הזה. התנהגות אלימה, לדעתם,

היא פעילות חריגה של פרטים פגומים או תגובה על סוגים מסוימים של התגרויות וגירויים, והמסקנה היא, כי אם אפשר יהיה לזהות את מנגנוני שחרור האלימות, לנטרל או לשחק אותם, אפשר יהיה לעקור את האלימות מן הקשרים האנושיים. המחלוקת בין שתי אסכולות הנטורליסטים עוררה רגשות סוערים. בכינוס שנערך במאי 1986 באוניברסיטת סויליה, פרסם רוב של הנוכחים גילוי-דעת, מנוסח במתכונת הצהרת ארגון האו"ם לחינוך, מדע ותרבות [אונסק"ו] על הגזע, הדוחה באופן מוחלט את האמונה בטבעו האלים של האדם. להצהרת סויליה חמישה סעיפים, כל אחד מהם מתחיל במילים "אין זה נכון מבחינה מדעית". הסעיפים בכללם מסתכמים בגיוני אפיונו של האדם כיצור אלים מטבעו. בזה אחר זה הם מכחישים כי "ירשנו מקדמונינו בעלי-החיים נטייה להילחם" או כי "המלחמה או כל התנהגות אלימה אחרת מתוכנתת גנטית בטבענו האנושי", או כי "במהלך האבולוציה האנושית התרחשה ברירה לטובת התנהגות תוקפנית, יותר מאשר לסוגי התנהגות אחרים" או כי "ליצורי אנוש מוח 'אלים'", ולבסוף כי "אינסטינקט" או מניע בודד אחר כלשהו גורם למלחמה".!

הצהרת סויליה זכתה לתמיכה בעלת משקל, למשל של האגודה האנתרופולוגית האמריקנית. אלא שאין בה תועלת רבה להדיוט, הער לעובדה שלמלחמה מקורות קדומים, היודע כי אנשי "תקופת האבן" שעודם מצויים, כמו ההרריים של גיניאה החדשה, הם שוחרי מלחמה מובהקים, והמודע לדחפים האלימים שלו עצמו, אלא שהוא חסר בקיאות בגנטיקה או בנירולוגיה, הנחוצה לנקיטת עמדה. אבל הוויכוח בין שני מחנות הנטורליסטים חשוב, ואף בסיסי, לא פחות מהוויכוח הנטורליסטים והמטריאליסטים. בעידן מבשר תקוות בתולדות האנושות, עידן של פירוק נשק יעיל ושל אימוץ ההומניטריות כעיקרון מנחה בענייני העולם, מבקש ההדיוט באורח טבעי להיווכח כי אכן צודקים מנסחי הצהרת סויליה. הצלחת המין האנושי במשך מאתיים השנים האחרונות להיטיב את תנאי חייו החומריים עשויה, אם כן, לאשש את התמיכה בהסבר המטריאליסטי לאלימות האנושית המאורגנת, בציפיה כי המשך המאמצים שהדבירו בעיקרו של דבר את החולי, את המחסור, את הבערות ואת קשיי עבודת-הכפיים עשויים להדביר גם את הלוחמה. תולדותיה, למן תקופת האבן ואילך, ייהפכו אז נושא לחוקרי עתיקות, בלא זיקה לחיי היום-יום, בדומה לחקר כדור-הארץ או למדע הטרנס-ניוטוני. לעומת זאת, אם טועים מנסחי הצהרת סויליה; אם שלילתם את ההסבר הנטורליסטי לאלימות האנושית אינה אלא ביטוי לאופטימיות גרידא, כי אז ההסבר המטריאליסטי שגוי גם הוא וציפיות סוף מאה זו לקץ המלחמות מופרכות לגמרי. חשוב, על כן, לדעת מה טוענים הפסימיסטים והאופטימיסטים מן האסכולה הנטורליסטית.

המלחמה וטבע האדם

המחקר המדעי של האלימות וטבע האדם מתרכז במה שאנשי המדע מכנים, אולי מתוך דעה קדומה, "אתר התוקפנות", המצוי באזור המוח הקרוי המערכת הלימבית. אזור זה, הממוקם בתחתית המוח המרכזי, מכיל שלוש קבוצות תאים המוכרים בשמות ההיפּוֹתֶלְמוֹס (hypothalamus), הֶסְפְּטוֹס (septum), האמיגְדָלָה (amygdala). כל אחת מהן, אם היא נפגעת או בהשפעת גירוי חשמלי, מחוללת שינוי בהתנהגותו של הנחקר. כך, למשל, פגיעה בחלק מן ההיפּוֹתֶלְמוֹס של עכברושים זכרים ממתנת את התנהגותם התוקפנית ומְבַטֶּלֶת את ביצועיהם המיניים, ואילו גירוי חשמלי מגביר את תוקפנותם — אם כי "בעלי-החיים המגוררים תוקפים רק בעלי-חיים [פחות] דומיננטיים, וזה מלמד שכיוון התוקפנות מבוקר על-ידי חלק אחר של המוח".² אזכור בעלי-החיים הפחות דומיננטיים חשוב, מפני שלפי הבחנה עתיקת ימים בעלי-חיים החיים בלהקות או בעדרים, נערכים ב"סדר ניקור", מונח השאול מן ההיררכיה הרווחת בעופות הביתיים, הטוענים לבכורה או מתבטלים בפניה בהתאם לסדר זה. פגיעה באמיגדלה של קופים עשויה להפיג את פחדיהם מ"עצמים חדשים ולא רגילים" ולפיכך להקטין את תוקפנותם כלפיהם, אבל להגביר את פחדיהם מקופים עמיתים ובכך לגרום לבעל-החיים הפגוע פיחות במעמדו בקבוצה.

מסקנתם הזוהירה של הנוירולוגים היא, כי תגובות על פחד, סלידה או איום, הבאות לידי ביטוי בתוקפנות — אבל גם בהתגוננות — מקורן במערכת הלימבית. עם זאת גם הם מדגישים את היחס המורכב בין מערכת זו לבין חלקים "גבוהים" יותר של המוח, כמו האונות הקדמיות, שבהן מתקיים העיבוד הראשון והמפורט ביותר של המידע החושי הנכנס. האונות הקדמיות, על פי א' ג' הרברט, הן המופקדות, כנראה, על "ויסות ההתנהגות התוקפנית והשימוש בה", שכן ידוע כי פגיעה באונות הקדמיות של האדם עלולה לגרום ל"התפרצות בלתי נשלטת של תוקפנות... שאין בעקבותיה חרטה".³ מה שקבעו הנוירולוגים, בניסוח גס, הוא זה: התוקפנות היא פונקציה של המוח התחתון, הנתון למרות המוח הגבוה. אבל איך מתקשרים חלקיו השונים של המוח? יש שני אמצעים: מוליכים כימיים והורמונים. מדענים גילו כי הפחתת חומר כימי הקרוי סרוטונין (serotonin) מגבירה את התוקפנות והם משערים שייתכן שקיים פּפּטיד המעורר את זרימתו. אבל הפפטיד לא נמצא והשינויים ברמות הסרוטונין נדירים. לעומתו ההורמונים, שהם הפרשות הבלוטות האלביניות, נוחים לזיהוי ואחד מהם, הֶטֶסְטוֹסְטֶרוֹן (testosterone), המופק באשכי הזכר ולו זיקה הדוקה להתנהגות תוקפנית, מראה שינויים ניכרים בריכוזו. מתן טסטוסטרון לבני אדם, זכרים או נקבות, מגביר את תוקפנותם. לעומת זאת בנקבות עכברושים, המיניקות גורים, גורם מתן הורמון זה למיתון התוקפנות כלפי זכרים, בעוד אשר את ההגנה האימהית מעורר הורמון אחר לגמרי.

בהכללה ניתן לומר, שרמות סטטוסטרון גבוהות בגברים מגבירות את הגבריות, שהתוקפנות היא פן אחד שלה. אבל רמות נמוכות אינן קשורות בהכרח להיעדר אומץ לב או לחוסר נכונות להילחם. ראייה לכך נמצאה, למשל, במוניטין שיצאו לסריסים כשומרי-ראש ובהצלחותיו של המצביא הסריס הביזנטי המהולל נארסס (Narses). בסופו של דבר, מדגישים המדענים כי השפעות הורמונליות עשויות להתמתן על-ידי ההקשר; כלומר, חישובי סיכון, אצל בעלי-חיים ובני אדם גם יחד, יהיו שקולים כנגד הפעלת מה שניתן לכנותו אינסטינקט.

הנוירולוגיה, בקצרה, לא הצליחה עד כה להבהיר איך מתחוללת התוקפנות ואיך היא מבוקרת כמות. הגנטיקה, לעומתה, נחלה הצלחת מה בהראותה איך ההקשר וה"ברירה לצורך תוקפנות" מתייחסים אהרדי. מאז העלה דרווין לראשונה את רעיון הברירה הטבעית ב-1858, ניסו מלומדים בתחומים שונים לאשש אותו על בסיס מדעי שאין לערער. עבודתו המקורית של דרווין התבססה אך ורק על תצפית חיצונית על המינים, וזו הביאה אותו להעלאת הסברה, כי הפרטים שייטיבו מכולם להסתגל לסביבתם, סיכוייהם יהיו גדולים יותר לשרוד עד הבגרות ובמהלכה; כי צאצא של שרדנים, אשר יירש את מאפייני הוריו, ישרוד במספרים גדולים יותר מן הצאצאים של מי שהסתגלותם עלתה פחות יפה; וכי המאפיינים שירש יהיו, בסופו של דבר דומיננטיים בקרב מינו בכללו. מה שעשה את התאוריה הדרווינית למהפכנית היה הטיעון, שהתהליך הוא מכני. הורים, כך פסק, יכולים להעביר רק את המאפיינים שירשו ולא — כפי שחלק עליו בן-תקופתו למרק (Lamarck) — את אלה שרכשו. איך עברו על המאפיינים האלה שינויים לצורך הסתגלות טובה עוד יותר — בתהליך הנקרא "מוטאציה" — זאת לא השכיל להסביר. ואכן, עדיין אין הסבר איך התרחשה המוטאציה באורגניזמים הראשוניים, שמהם התפצלו ריבוואריבאות המינים לסוגיהם.

המוטאציה היא, עם זאת, תופעה גלויה לתצפית. מוטאציה לתוקפנות היא אחת מצורותיה וההתנהגות התוקפנית היא באופן ברור מורשת גנטית, שעשויה להגביר את סיכויי ההישרדות. אם החיים הם מאבק, סביר כי המגלים כושר עמידה בנסיבות עוינות יארכו ימים יותר ויעמידו את המספר הגדול ביותר של צאצאים בעלי כושר התנגדות. ספר שראה אור באחרונה וזכה לפופולאריות עצומה, הגן האנוכיי לריצ'רד דוקינס* (Dawkins), מייחס את התהליך הזה לא רק למוצר של התורשה הגנטית, אלא גם לגן עצמו.⁴ יתר-על-כן, ניסויים גנטיים מוכיחים שזנים מסוימים של חיות מעבדה תוקפניים יותר מאחרים וכי התוקפנות עוברת אל הדורות הבאים. הגנטיקאים אף זיהו צורות נדירות של מבנים גנטיים, שנמצאו תואמות תוקפנות מופרות. המוכר ביותר בהם הוא דפוס הכרומוזומים XYY בזכרים אנושיים: זכר אחד לאלף, בערך, יורש שני כרומוזומים Y, במקום אחד התקני, והקבוצה XYY מוציאה מתוכה פושעים אלימים בשיעור העולה מעט על היחס המקובל.⁵

* הספר ראה אור בעברית בהוצאת דביר, 1991, בתרגומו של עמנואל לוטם.

אבל הממצאים שלוקטו מחריגים גנטיים, ואף יותר מכך מבעלי-חיים שגודלו בתנאי מעבדה, אינם מספקים תשובות על השאלות בדבר הנטיות התוקפניות של יצור קיים כלשהו, בכלל זה האדם, בסביבתו. הסתגלות מוצלחת באמצעות מוטאציה, אם ובמידה שמתרחשת מוטאציה, היא תגובה על סביבה או על הקשר. ואף כי ייתכן, שבאמצעות המדע החדש, הנדסה גנטית, תיווצר אפשרות לחולל "מוטאציה נקודתית" במורשת הגנטית ובדרך זו לגדל יצורים החסרים כל תגובות תוקפניות, הרי לשם הישרדותם יהיה צורך להחזיקם בתנאים שאינם נעדר מהם כליל. תנאים כאלה אינם קיימים בעולם הטבעי ואי אפשר ליצור אותם. ואף אילו פותח זן של יצורי אנוש בלתי תוקפניים לחלוטין בתנאים טובים, אנוסים היו יצורים אלה לקטול את האורגניזמים גורמי המחלות, את החרקים ובעלי-החיים הזעירים הנושאים אותם ואת בעלי-החיים הגדולים, המתחרים על הספקת מזון ממאגר הצמחיה. קשה להעלות על הדעת איך ימשיכו יצורים החסרים כל תגובה תוקפנית במערכת השליטה הסביבתית הנחוצה.

מה שברור הוא שהן הדוחים והן המאמצים את ההנחה ש"האדם תוקפני מטבעו", מציגים את עמדותיהם בעצמה רבה מדי. טיעוני השוללים אינם מתיישבים עם השכל הישר. התצפיות מראות שבעלי-חיים הורגים בני מינים אחרים ונלחמים גם בינם לבין עצמם; הזכרים של מינים מסוימים נלחמים עד מוות. יש לשלול כל קשר גנטי בין בני האדם לשאר יצורי עולם החי — עמדה שרק פריאטניזם (Creationists) אדוקים מחזיקים בה כיום — כדי לשלול את האפשרות שתוקפנות עשויה להיות חלק ממורשתו הגנטית של האדם. גם התומכים מרחיקים לכת, אם כי מסיבות אחרות. אחת מהן היא נטייתם להתוות לתוקפנות גבולות רחבים מדי. הנה-כי-כן, קבוצה חשובה של ממינים, מבדילים הבלדה שאינה שנויה במחלוקת, בין "תוקפנות ייעודית או ייחודית", המוגדרת כ"מכוונת להשיג או לשמור יעדים או עמדות או גישות לפעילויות רצויות" לבין "תוקפנות עוינת או מתגרה", אשר "מכוונת בראש ובראשונה להקניט את הזולת או לפגוע בו", אך כוללים בה "תוקפנות מתגוננת או מגיבה" ש"מעשי הזולת עוררו אותה".⁶ קיימת, כמובן, הבחנה הגיונית בין תוקפנות להגנה עצמית, והיא שרירה וקיימת גם אם יכולים הממינים להוכיח שכל שלוש ההתנהגויות שסיווגו אותן במקובץ, מקורן באותו אזור כמות. התייחסות אדישה כזאת להבדלים אף מרמזת, שאלה המניחים כי האדם תוקפני מטבעו, ממעיטים מאוד בחשיבות ההשפעה הקמתנת של חלקי המוח שמעבר למערכת הלימבית. תצפיות העלו ש"כל בעלי-החיים המגלים התנהגות תוקפנית, נושאים מספר גנים המווסתים את רמת ביטויה" — הדחפים התוקפניים מתאזנים על-ידי שיקולי סיכון או על-ידי השוואה בין האיום לבין סיכויי המילוט, בדפוס ההתנהגות הידוע "הילחם/הימלט" [fight/flight] — ויכולת זו לשנות את ביטויי התוקפנות מציינת במיוחד את בני האדם.⁷ נראה, אפוא, שהמדענים עשו אך מעט יותר מזהוויים וסיווגם של רגשות ותגובות המוכרים מאז ומעולם. אמנם, אנו יודעים כיום כי הפחד והזעם העצביים ממוקמים בחלק הנמוך של המוח; כי הוא מתעורר עם זיהוי האיום בחלק הגבוה של

המוח; כי בין שני האזורים העצביים יש קשרים כימיים והורמונליים; וכי תורשות גנטיות מסוימות מועדות לתגובה אלימה יתירה או פחותה. אבל אין המדע יכול לחזות מתי פרט כלשהו יפגין אלימות. ולבסוף, אין המדע מסביר מדוע קבוצות של פרטים מתאחדות כדי להילחם באחרים. על מנת לקבל הסברים אחדים על תופעה זו, שבה נעוצים שורשי המלחמה, עלינו לפנות אל מחזות אחרים: אל הפסיכולוגיה, האתולוגיה והאנתרופולוגיה.

המלחמה והאנתרופולוגים

הבסיס הפסיכולוגי לתאוריית התוקפנות הוצג על-ידי פרויד, שבתחילה ראה בה תסכול של הדחף המיני על-ידי האגו. לאחר מלחמת העולם הראשונה — שניים מבניו שירתו בה בהצטיינות אבל טראגיותה הטביעה בו את חותמה — הוא אימץ השקפה קודרת יותר.⁸ בהתכתבות מפורסמת עם איינשטיין, שפורסמה בשם מדוע מלחמה? קבע בלי כחל וסרק, ש"יש באדם תאוה לשנאה ולהרס" וכתקווה יחידה לניטרולה הציע לפתח "אימה מבוססת מהצורה שילבשו המלחמות בעתיד". ההבחנות האלו, שאומצו על-ידי הפרוידיאנים כתאוריה של "דחף המוות", עסקו בעיקרן בפרט. בחיבורו טוטם וטאבו (1913), הציע פרויד תאוריה של תוקפנות קבוצתית, שנשענה במידה רבה על אנתרופולוגיה ספרותית. הוא העלה את הסברה, שהמשפחה הפטריארכלית היתה היחידה המשפחתית הקמאית, וכי זו הסתעפה מחמת פעולת המתחים המיניים בקרבה. האב הפטריארכלי היה אמור להיות בעל חזקה מינית בלבדית על נשות המשפחה ובכך נדחפו בניו, שנשללה מהם המיניות, לרצוח אותו ולאכול. אחר-כך, רדופי תחושת אשם, הם הוציאו אל מחוץ לחוק או גזרו טאבו על גילוי-העריות והנהיגו תחתיו את האקסוגאמיה — הנישואים מחוץ לחוג המשפחה — עם הפוטנציאל לחטיפת נשים ולאונס, שבעקבותיהם פרצו סכסוכים בין-משפחתיים ואחריהם בין-שבטיים, אשר חקר המשפחות הפרימיטיביות מספק דוגמאות כה רבות מסוגם.

טוטם וטאבו היה יצירת הדמיון. האתולוגיה, תחום מדעי מאוחר יותר, המשלב תאוריה פסיכולוגית עם חקר התנהגות בעלי-החיים, העלתה הסברים בדוקים יותר לתוקפנות הקבוצה. רעיון היסוד ה"טריטוריאלי" נובע מעבודתו של חתן פרס נובל קונראד לורנץ (Lorenz). על סמך תצפיותיו על בעלי-חיים, כתנאי בר ובסביבה מבוקרת, הוא גרס שהתוקפנות היא דחף טבעי, השואב את האנרגיה הדרושה מן האורגניזם עצמו ומגיע ל"פורקן" כאשר הוא מגורה על-ידי "משחרר" מתאים. אולם רוב בעלי-החיים מאותו מין ניחנו, לדעתו, ביכולת לרכך את הפורקן התוקפני על אחרים מבני מינם, לרוב בהפגנת סימני כניעה או נסיגה. האדם, טען לורנץ, התנהג בתחילה גם הוא באופן כזה; אבל משלמד להתקין נשק ציד, הצליח לאכלס את שטחו יתר על המידה. אז נאלצו היחידים להרוג בזולתם על מנת להגן על פיסת שטח, והשימוש בנשק, שיצר "ריחוק" רגשי בין רוצח לקרבן, ניוון את

תגובת הכניעה. לורנץ האמין כי זהו תהליך ההמרה שעשה את האדם מצייד מחיה של מינים אחרים להורג תוקפן של בני מינו.⁹

רוברט ארדרי (Ardrey) שכלל את הרעיון הטריטוריאלי של לורנץ והציע השערה איך תוקפנות הפרט הפכה לתוקפנות קבוצתית. הוא גרס שקבוצות ציידים, שהן יעילות יותר מציידים פרטים, למדו לצוד בשיתוף פעולה במרחב משותף, בדרך שסיגלו לעצמן חיות טרף, וכך היה הציד השיתופי לבסיס הארגון החברתי וסיפק את הדחף להילחם בפולשים אנושיים.¹⁰ רובין פוקס (Fox) וליונל טייגר (Tiger) התבססו על תיזת הציד של ארדרי והציעו הסבר, מדוע הגברים הם המספקים את המנהיגות החברתית. הרכב חברות הציד, הם אומרים, חייב היה להיות זכרי בלבדי, ולא רק משום שהגברים חזקים יותר, אלא גם מפני שנוכחות נשים היוותה הסחה ביולוגית. משום שחברות ציד נאלצו לקבל על עצמן עול מנהיגות מטעמי יעילות, ומשום שהיו במשך אלפי שנים ספקי המחיה העיקריים, המנהיגות הזכרית התוקפנית היא שעיצבה לאחר מכן את האתוס של כל צורות הארגון החברתי.¹¹

התאוריות של לורנץ, ארדרי, טייגר ופוקס, שהסתמכו במידה רבה על מדעי ההתנהגות של בני אדם ובעלי-חיים, לא נתקבלו יפה על-ידי מקצועני התחום הוותיק ביותר במדעי החברה, האנתרופולוגים. אנתרופולוגיה היא שלוחה של האתנוגרפיה, חקר שרידי אוכלוסיות "פרימיטיביות" במרחבי מחייתן. מן האתנוגרפיה מנסה האנתרופולוגיה לספק הסברים למקורותיהן ולאופיין של חברות מתורבתות. ראשוני האתנוגרפים, כמו לאטיפו (Latifau) ודמינייה (Demeunier), נזכרו במאה השמונה-עשרה שהלוחמה היא תכונה פנימית של החברות שאותן חקרו, ובמחקרם על האינדיאנים האמריקניים, למשל, סיפקו תאורי "לוחמה פרימיטיבית" שאין ערוך להם כיום.¹² האתנוגרפיה המתארת היתה לאנתרופולוגיה, מפני שבמאה התשע-עשרה פלשו אליה תומכיה של התאוריה הדרווינית ושולליה. כך נולדה המחלוקת הגדולה "טבע מול חינוך", ויכוח המפלג את מדעני החברה עד עצם היום הזה. במהלך הפולמוס טבע/חינוך — פתח בו ב-1874 אחיינו של דרווין, פרנסיס דולטון (Dalton) — הופרדה המלחמה עד מהרה לנושא למחקר. היה זה הישגה של אסכולת החינוך, אשר בנחישותה להוכיח, באופן טיפוסי למאה התשע-עשרה, כי יכולותיו הנעלות של האדם עדיפות על טבעו הנחות יותר וכי התכונה תנחה אותו לטפח עוד צורות חברתיות שיתופיות — השכילה לקבוע את מוקד המחקר האנתרופולוגי במקורות המוסדות הפוליטיים. את אלה, כך אמרו, ניתן למצוא בתוך המשפחה, בית-האב והשבט פנימה ולא דווקא ביחסיהם החיצוניים (שעשיית המלחמה היתה אחת מצורותיהם). אחדים מאנשי אסכולת הטבע, שנודעו בתור דרוויניסטים חברתיים עקב דבקותם בתפיסת המאבק כאמצעי שיוני, חלקו על כך אבל נדחקו לשוליים.¹³ אסכולת החינוך השכילה לעורר דיון במה שזיהתה כסוגיית מפתח, זו של שאָרוֹת בחברה הפרימיטיבית, שממנה ניתן ללמוד, לדעתה, כיצד נוצרו כל מערכות היחסים המפותחות והמורכבות יותר שאינן נובעות מקרבת-דם.

שארות היא מערכת היחסים בין הורים לילדיהם, בין הילדים לבין עצמם ובין לבין קרובי משפחה רחוקים יותר. לא היה ויכוח על כך שיחסים כאלה קדמו להיווצרות המדינה ואף לא על כך שהמשפחה והמדינה הן ארגונים נבדלים. הבעיה היתה להראות איך התפתחה המדינה מן המשפחה ולהבהיר אם היחסים במשפחה הם שקבעו את מערכות היחסים שאימצו מדינות. הפילוסופיה של אסכולת החינוך, הליברלית במהותה, ביקשה הוכחה שניתן להשתית את היחסים בתוך המדינה על בחירה תבונית ולקבועם בתכנית משפטית. נוצר לחץ על האנתרופולוגיה להביא דוגמאות לחברות פרימיטיביות, שדפוסי השארות בהן קדמו לדפוסי הפוליטיקה במדינות ליברליות מודרניות. ראיות מוצקות היו בהישג יד בשפע, במיוחד מהסוג של ניצול מיתוס ופולחן לחיזוק קשרי השארות ולמניעת אלימות, ואסכולת החינוך עשתה בהן שימוש מלא. ואמנם, בשלהי המאה התשע-עשרה הקדישו האנתרופולוגים את מרצם לא לדיון בשארות, אם הינה או איננה שורש יחסי האנוש, אלא לוויכוח אם התרבויות היצירתיות, ששימשו להם דגם לארגון אנושי, התפתחו ספונטנית במספר מקומות נבדלים, או אם התפשטו — הטיעון נקרא דיפוזיניזם (התפשטות) — ממרכז מקורי אחד לאחרים.

החיפוש אחר המקור נידון מראש לכישלון, הואיל ולא היה מנוס מהמסקנה, שאפילו החברות הפרימיטיביות ביותר הזמינות למחקר, לא נמצאו במצבן הראשוני. כולן התפתחו או השתנו בעקבות מגעים, ולו גם רופפים, עם חברות אחרות. הפיזור הבוכוני של משאבי האנתרופולוגים על ויכוח עקר במהותו נקטע באחת בתחילת המאה העשרים על-ידי מהגר גרמני לארצות-הברית, פרנץ בועז (Boas) שמו, אשר שלל את התועלת שבחיפוש מקורות. אם ירחיבו האנתרופולוגים את חיפושיהם די הצורך, אמר, הם ימצאו שהתרבויות פשוט מתמידות בקיומן. ומכיוון שההתמדה אינה תבונית, אין טעם לנכור בתרבויות בחיפוש אחר סימוכין לצורה פוליטית מודרנית מועדפת. האדם צריך להיות בן-חורין לבחור מתוך המגוון הרחב ביותר של צורות תרבות את זו המתאימה לו ביותר.¹⁴

דוקטרינה אקדמית זו, שנודעה כדטרמיניזם תרבותי, זכתה חיש מהר לפופולריות ציבורית עצומה הודות לתלמידתו רות בנדיקט (Benedict). ספרה דפוסים של תרבות, שהתפרסם ב-1934, היה לעבודה האנתרופולוגית המשפיעה ביותר שנכתבה מעולם, גם אם תובא בחשבון תשומת הלב הנרחבת שהסב סר ג'יימס פרייזר (Frazer) אל האוניברסליות של המיתוסים האנושיים באמצעות פוארת הזהב (The Golden Bough, אחד-עשר כרכים, 1890-1915).¹⁵ בנדיקט דיברה על קיום שתי צורות תרבות עיקריות: האפולונית הסמכותית והדיוניסית המתירנית. הדיוניסית כבר הספיקה לעורר עניין רב כתוצאה מביקור שערכה תלמידה צעירה של בועז, מרגרט מיד (Mead), בדרום האוקיינוס השקט. בחיבורה מגיעים לפרקם בסמואה דיווחה מיד, כי מצאה חברה שמתקיימת ככל הנראה בהרמוניה גמורה עם עצמה. יחסי השארות בתוכה מובלעים עד לבלי-הכר כמעט, משום שסמכות ההורים בה נספגת ביחסי החיבה שבמשפחה המורחבת; הילדים שם אינם נאבקים על כבודה והאלימות אינה ידועה בה למעשה.

לפמיניסטיות, לאנשי חינוך מתקדמים ולמטיפי מוסר רלטיביסטי, מגיעים לפרקם בסמואה הוא כיום תורה מסיני, בין אם הם מודעים לכך ובין אם לאו. גם הדטרמיניזם התרבותי הטביע חותם עמוק בעמיתיו האנתרופולוגים של בועז בעולם האנגלו-סאקסי, אך מסיבה אחרת. הבריטים במיוחד — כמובילים באתנוגרפיה הודות להודמנויות למחקרי השדה שהציעה האימפריה העצומה שלהם — הכירו בחשיבות תנופתו אבל נרתעו מחוסר דיוקו האינטלקטואלי. מורת רוחם הופנתה בראש ובראשונה נגד סירובם של הדטרמיניסטים התרבותיים להודות, שטבע האדם וצרכיו החומריים חשובים לא פחות מחופש הבחירה בקביעת התרבות שיחיה בה. לפיכך, בהשפעת מהגר דובר גרמנית אחר, ברוניסלב מלינובסקי, שגם הוא ערך מחקרי שדה באיי דרום האוקיינוס השקט, אבל הקדים את מרגרט מיד בעשר שנים, הם הציגו חלופה, שנודעה כפונקציונליזם מבני.¹⁶ הכותרת המגושמת שיקפה צירוף של שתי פילוסופיות: האחת, התפתחותית ודרווינית, פסקה שצורת כל חברה היא פועל יוצא, פונקציה, של "הסתגלות" — מונח דרוויני מובהק — לסביבתה. לדוגמה: חקלאי "פרות ובער" עשו למחיתם בחוסר אחריות לכאורה, מפני שחיו באזורים מיוערים, שפוריות קרקעיתם דלה אבל אוכלוסייתם קלושה. לכן היה היגיון בבירוא קרחת למשך עונה או שתיים, לגדל בה תפודים, לפטם חזירים ואחר-כך לנוע הלאה. כושרן של חברות להתמיד בהסתגלות לסביבה נשען על המבנה התרבותי שלהן; זה עשוי להיראות פשוט במבט ראשון, אבל לאתנוגרף המוכן להקדיש די זמן לחיות בתוך חברות כאלו זה יתגלה מורכב במפתיע.

הפונקציונליסטים המבניים ניגשו לניתוח החברה בפירוט גדול הרבה יותר משנראה נחוץ לדטרמיניסטים התרבותיים. אולם חומר הגלם שאספו כדי להראות כיצד המבנה מסייע לתפקוד, לפונקציה, נמצא שייך לשתי הקטגוריות המוכרות כיום, מיתוס ושארות. על יחסי-הגומלין שבין השניים עתידים הם להתווכח בלשון יותר ויותר מורכבת ופרטית לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה. הוויכוח היה לסוער יותר משהתערב בו צרפתי מבריק, קלוד לוי-סטרס (Lévi-Strauss), שהצליח להציג את המבנה באור חשוב הרבה יותר מן הפונקציה. הוא יצא מתפיסת הטאבו של פרויד והעניק לה ביסוס אנתרופולוגי, שלא סופק על-ידי הפסיכואנליזה. לדבריו, אכן קיים בחברות פרימיטיביות טאבו על גילוי עריות המסתייע במיתוס. הן הטמיעו אותו על-ידי הפעלת מנגנוני חליפין בין משפחות ושבתים וכן הלאה, שבהם היו הנשים המוצר בעל הערך הגדול ביותר. מערכות החליפין יישבו איכות וטינות, וחילופי הנשים, תוך הימנעות מגילוי עריות, הרגיעו אותן סופית.¹⁷

האנתרופולוגיה נקלעה למצב, שבו השתלטו ההסברים איך חברות נותרו יציבות ומקיימות את עצמן, על כל הדרכים האחרות לבחון אותן. האנתרופולוגים ידעו שמריבות על נשים היו הסיבה העיקרית לסכסוכים בקרב הפרימיטיבים; אבל מיאנו ליטול על עצמם את לימוד תוצאתן: המלחמה. ודבר זה היה מעוות. לוי-סטרס כתב לאחר המלחמה האיזמה ביותר בקורות העולם, ומספר אנתרופולוגים ידועי שם, במיוחד אדוארד אוונס-פריצ'ארד (Evans-Pritchard), שהיה הבולט בין

האנתרופולוגים הבריטיים בני דורו, השתתפו במלחמה בפועל. אוונס-פריצ'ארד הנהיג למעשה כנופיה של אנשי שבטים אתיופיים עזי נפש בלחימה נגד האיטלקים ב-1941 וזוועות מעשי הנקם שעשו אנשיו בשליטיהם לשעבר ייסרוהו עד אחרית ימיו.¹⁸ מכל מקום, טבען של שתי מלחמות העולם, ובמיוחד אופיה הפולחני המחליא של מלחמת החפירות במלחמה הראשונה, שיוועו לחקירה אנתרופולוגית והאנתרופולוגים בחרו לא לשים לב אליה.

חלק מהסיבה לכך נבע אולי מהעובדה, שהאנתרופולוג הראשון שנקעה נפשו מסירובם הקיבוצי של עמיתיו להכיר בחשיבות הלוחמה, פרסם ספר שנועד במתכוון לגרום להם עלבון אינטלקטואלי. לוחמה פרימיטיבית, שפורסם ב-1949, היה חיבורו של האנתרופולוג האמריקני הארי טרני-היי (Turney-High), אשר כרבים מבני דורו ערך את מחקר השדה שלו בקרב ילידים אמריקניים, שאחדים מהם היו מן המלחמתיים ביותר שנודעו לאתנוגרפים. ב-1942 עזב טרני-היי את האוניברסיטה כדי להתגייס לשירות צבאי ושיחק לו מזלו להיות מוצב בחיל הפרשים על סף היעלמו של חיל זה לצמיתות. סוס המלחמה וכלי זינו של הלוחם על הסוס בהכרח הוליכו את מחשבותיו של אדם משכיל, בעל דמיון שנסמך על ידע, אל ראשית יחסיו של האדם עם עולם החי. "אתה צריך לרכוב בתוך גונדת פרשים כדי להבין את הקסם של סוסים שועטים בסך, כי הסוס יצור עדרי הוא על פי חושיו", כתב אלכסנדר שטאלברג (Stahlberg) בן-דורו של טרני-היי באחד הרגומנטים האחרונים של הפרשים הגרמניים.¹⁹ האימונים בחרב פקחו את עיני טרני-היי להיווכח עד כמה לקויים כמעט כל הדברים שכתבו אתנוגרפים מקצועיים על אודות הלוחמה הקדומה.

ההתמדה שבה בילבלו מדעני החברה את המלחמה עם אמצעי הלחימה [כתב בעמוד הפותח] לא היתה פחות מדהימה גם לולא חשפה כתיבתם... בורות גמורה בהיבטים הפשוטים ביותר של ההיסטוריה הצבאית... ספק אם ימצא בצבאות הקבע של מעצמות מדרגה שנייה מש"ק שיהא מבולבל כמו רוב העוסקים בניחות החברה האנושית.²⁰

טרני-היי צדק בקביעתו. תמיד עולה בזיכרוני מבע המיאוס שחלף על פני אוצר ידוע של אוסף כלי נשק ושריון מן הגדולים בעולם, כשהעירותי לו בדרך אגב, כי הגופים הזרים הרבים ביותר ששלפו הרופאים מבשר הפצועים בעידן אבק-השרפה, היו שברי עצמות ושיניים של שכניהם בשורה. הוא פשוט מעולם לא נתן את דעתו על התוצאות שהותירו כלי הנשק — אלה שכה רבה היתה בקיאותו בהם בתור מעשי אומן — בגופי החיילים שהפעילו אותם. "גישה זו של מי שאינם אנשי צבא", העיר טרני-היי, "הניבה מאות חלונות תצוגה במוזיאונים ובהם כלי נשק מרחבי העולם, מקוטלגים, ממוספרים ובלתי מובנים."²¹ הוא היה נחוש בדעתו להביא את אחיו ואחיותיו האנתרופולוגים להבין את הצד האפל והאליים בחיי האנשים שהיו מושאי עיוניהם, את ריסוק העצמות וביתוק הבשר שהיו תכליתם

של כלי הנשק שחגרו בטקסיהם, ואת התוצאות הקטלניות של קריסת מנגנוני החילופין שבאמצעותם היו אמורים לקיים את מערכות קשרי-הדם באיזון מתמיד. טרני-היי לא הכחיש שחלק מן העמים הפרימיטיביים היו "טרום-צבאיים". הוא היה מוכן אף להודות שעמים מסוימים, אם הניחו להם, מאושרים היו לבור לעצמם אורח חיים שליו ויוצרי כמו זה שמצאה מוגרט מיד, לדבריה, אצל בני סמואה.²² אולם הוא עמד על דעתו, שהמלחמה היא פעילות אוניברסאלית מאז ומעולם, עם פחות או יותר חריגים יוצאי דופן, ולא ידע רחמים בהקחיית שיני עמיתיו האנתרופולוגים בעובדה זו.

האתנוגרף לא היסס לתאר, לסווג ולתאם את כל התרבויות, החומריות והלא-חומריות, כמיטב יכולתו. גם לדון באריכות במלחמה לא היסס, מהיותה המכלול הלא-חומרי החשוב ביותר של האדם. נגרעה רק הליבה, "איך הקבוצה הזאת לוחמת?" חוקר השטח דקדק בכל הנוגע לזיגוג ולציפוי. העוגה עצמה נעלמה מעיניו.²³

האנתרופולוג שהיה בחיל הפרשים תרם תרומה כבירה לרישום האתנוגרפי של אופן לחימת קבוצות. בנועו בדילוגים גדולים מפולינזיה לאגן האמזונס, מארץ הזולו עד האינדיאנים במישורי צפון אמריקה, מן הטונדרה התת-ארקטית עד יערות מערב אפריקה, תיאר טרני-היי בפרטים עקובים מרם עינוי שבויים, אכילת בשר-אדם, קרקוף, ציד ראשים ועקירת קרביים פולחנית בכל מקום שרווחו מנהגים אלה. הוא ניתח את טיבה המדויק של הלחימה בעשרות חברות שונות, הסביר איך תושבי ההברידיים החדשים העמידו מתוכם אלופים שהציגו דו-קרב פולחני לעיני הצדדים הלוחמים המכונסים, איך הציפים של הפפגו הצפון-אמריקניים מינו אנשים ל"הורגים" ואנשים נוספים להגן על ה"הורגים" במהלך הקרב, איך האסינבוין קיבלו על עצמם כמנהיגי מלחמה את מי שבחלומותיהם נחלו ניצחון על אויב מצוי, איך האינדיאנים משבטי האירוקוי קיימו משטרה צבאית שהחזירה את המשתמטים מחבורות הקרב. הוא לא נלאה מלרשום את התוצאות המדויקות של פגיעות החנית, החץ, האלה והחרב בבשר האנושי. ולבל יירתע מי מעמיתו מלהרהר בתפקיד הצור כראש חץ הבהיר, כי צאצאו הישיר הוא הכידון, כלי הנשק האחראי לנטילת חיי אדם יותר מכל כלי אחר לאורך ההיסטוריה.²⁴

אולם מטרתו של טרני-היי היתה רחבה יותר מהצגת הוכחות לאנתרופולוגיה בדבר היות ידי האדם הפרימיטיבי מגואלות בדם. על סמך הראיות שהציג העלה חידה טורדנית: רוב החברות שבחרו האתנוגרפים לחקור, אמר, התקיימו "מתחת לאופק הצבאי" ורק משורחה מעליו שמש העתיד, הן צמחו והיו למודרניות. בנשימה אחת הוא קרא תיגר על התאוריות של חסידי הדטרמיניזם התרבותי והפונקציונליזם המבני ושל תלמידי לוי-סטרס (שיצירת ביכוריו Structures élémentaires de la parenté [המבנים היסודיים של הקרבה המשפחתית] הופיעה גם היא ב-1949). הדעה שהציג טרני-היי בנחרצות היתה, שאין טעם לחפש את

מקורות המדינה הליברלית לא בבחירה חופשית מתוך מערכות תרבות זמינות, לא בהסתגלות מבנית למקום המגורים ולא בטיפול מיתי של מערכות חליפין. כל החברות שהיו לכודות ברמה ההיא, טען, נגזר עליהן להישאר פרימיטיביות עד בוא המלוכה. רק משעברה חברה מלחימה פרימיטיבית למה שהיא כינה מלחמה אמיתית (לפעמים קרא לכך מלחמה מתורבתת), יכלה לקום המדינה. ורק משקמה המדינה ניתן היה להחליט על האופי שתאמץ — אם תהיה תאוקרטית, מונרכית, אריסטוקרטית או דמוקרטית. מבחן המפתח למעבר מפרימיטיביות למודרניות, סיכם, הוא ב"צמיחת צבא בפיקוד קצינים".²⁵

הואיל ובעמודי הפתיחה של חיבורו העמיד טרנייה את רוב עמיתיו האנתרופולוגים על מדרגה אינטלקטואלית נמוכה מזו של מש"קים, לא ייפלא כלל שהללו גמלו לו בהתעלמות גמורה מספרו. ההוגה הפוליטי דייויד רפפורט (Rapaport), שכתב את המבוא למהדורה השנייה (1971) של הספר, הגדיר את תגובתם כ"חוסר יכולת ממושמת" להבחין ביצירה מקורית.²⁶ אבל ההסבר היה פשוט יותר. הם ידעו מתי ספגו עלכון והפנו עורף קיבוצי למי שקרא להם בשמות גנאי. זו יכולה היתה להיות תגובה סבירה, אילו הופיע ספרו היום. טרנייה הוא קלאוזוויצי אדוק, שלדידו מבחן עמידתה הצבאית של חברה הוא בשאלה אם עושה היא מלחמה מהסוג המוביל לניצחון, לכיבוש שטח ולפירוק נשק האויב. ניצחון קלאוזוויצי בעידן הגרעיני (טרנייה חיבר את ספרו לפני שברית-המועצות ערכה את הפיצוץ האטומי הראשון) נראה כיום, אף בעיני המנתחים האסטרטגיים החפים מכל רגשנות, מטרה מפוקפקת מאוד, וספק אם רבים מהם יאמצו את תפיסת "המלחמה המתורבתת", כפי שהציע טרנייה לפני ארבעים שנה. אולם בשעתו הוא העמיד את מקצועו בסכנה ותבע לחשוב איך הפכה הלחימה חברות נטולות מדינה, חביבות האנתרופולוגיה, למדינות שנשאו בהוצאות מסעות מלחמה, ולא קיבל שום תירוץ לאי מתן תשובה.

התשובה באה — כמרוצת הזמן. לחץ מאורעות חיצוניים אילץ את האנתרופולוגים לראות בפרימיטיבים שלהם לוחמים ולא עוד נותני תשורות ויוצרי מיתוסים בלבד. יותר מכול הורגש הלחץ בארצות-הברית, לא רק משום שהיתה המעצמה הגרעינית הראשית והלוחמת המובילה בווייטנאם, אלא גם משום שלאחר 1945 היא היתה מרכזו של מדע האנתרופולוגיה. עבודת השטח האתנוגרפית בלבושה המדעי כרוכה בהוצאות כבדות ולהשגת מימון נאלצו רוב המלומדים להשליך ייבם על אוניברסיטאות עשירות. יתרה מזאת, משימת המלומדים האלה היתה לחדור אל הסודות הקדומים והעמוקים ביותר של ההתנהגות האנושית, והסטודנטים באוניברסיטאות האמריקניות, מעוזי ההתנגדות למירוץ החימוש הגרעיני ולמלחמת וייטנאם, החלו להציג את השאלות הנצחיות: מה דוחף את האדם להילחם? האם האדם תוקפני מטבעו? האם היו לפניו חברות בלי מלחמה? האם נותרו חברות כאלו? האם יכולה החברה המודרנית לאמץ שלום מתמיד? ואם לא, מדוע?

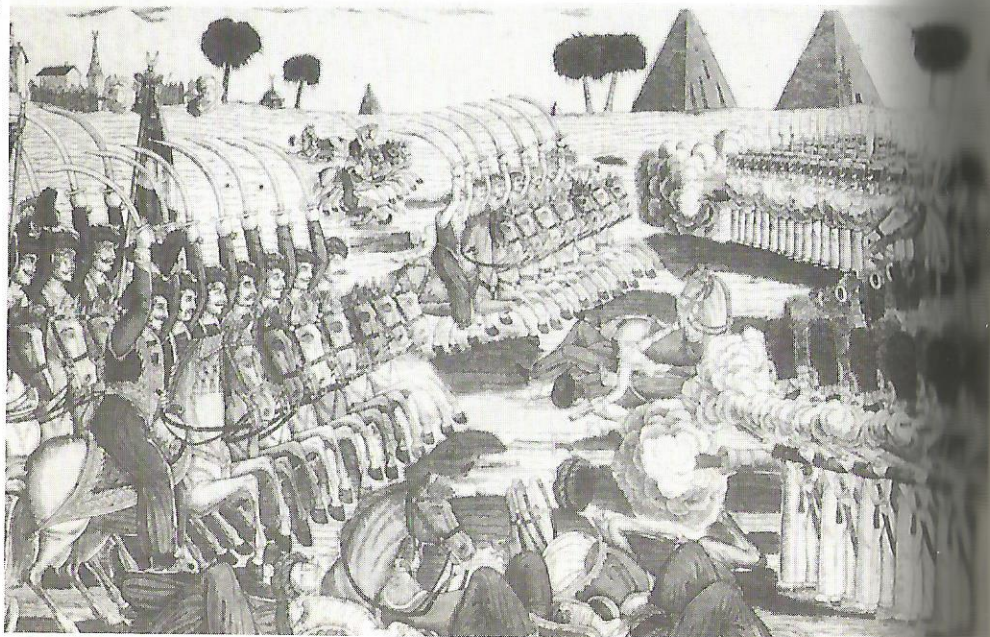
רק חמישה מאמרים בתחום האנתרופולוגיה של המלחמה התפרסמו בכתבי-

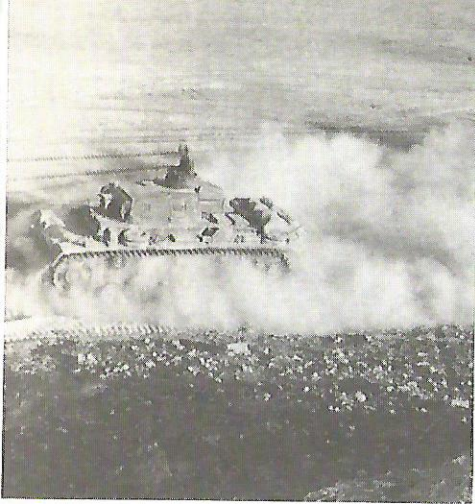
למעלה: קארל פון קלאוזוויץ (1780-1831), גנרל פרוסי והוגה צבאי. ספרו על המלחמה עיצב במידה רבה את מחשבת העולם המערבי על הלוחמה מאז מותו.

3 מימין: לוחם ממלוכי במאה הארבע עשרה מבצע תרגילי פרוזסיה, הצורה המשוכללת ביותר במיומנות תפעול הנשק של רוכב מן הערבות.

למטה: Image d'Epinal של הממלוכים במצרים, בלחימה נגד חיילי נפוליאון בקרב הפירמידות, 1798. האינדווידואליזם של הפרוסיה נדחקה מפני לוחמת מוסקטים מאומנים.

4

8. למעלה: פאנצר סימן 4 של קורפוס אפריקה הגרמני בקרב אלעיילה. קשיים לוגיסטיים הגבילו את התנועה החופשית במדבר הפתוח.

מימין: חיל רגלים הררי של הצבא האוסטרריהונגרי מעפיל לפסגה באלפים היוליאניים. ב'1914-1918 התנהלה לחימה ממושכת בדכסים האלה, וכן בהרי הקרפאטים והוודז'.

9.

במלחמת 1879. לאחר ניצחונם באיסאןקולאנה הם נקטלו בנשק החם של הבריטים.

למטה: אמו של פרטיון, ציורו של ס' גראסימוב, 1943. גיבורה זו של הריאליזם הסוציאליסטי מתריסה נגד פולש נאצי, עם פרטיון-לעתיד ברוועה.

5.

6.

10.

למעלה: רגלים גרמנים גוררים בידיהם מכונית מטה בערבה חסרת הכבישים באביב 1942. ראספוטצה עונתית עוצרת את התנועות הצבאיות במערב רוסיה פעמיים בשנה.

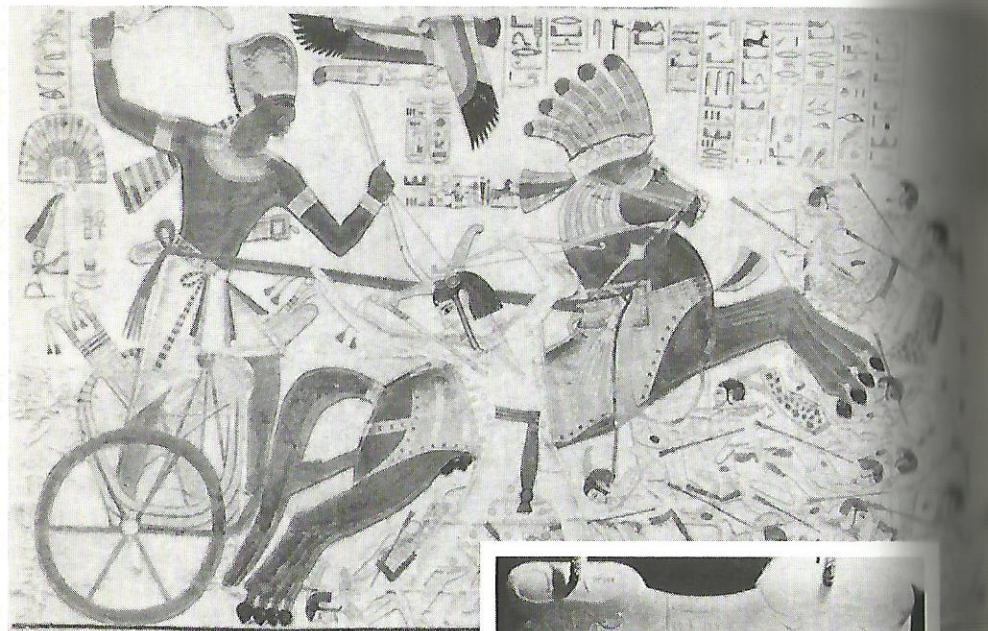

7.

מימין: אנשי'חרב יפאניים ואמנות הדור'קרב. פולחן החרב מנע את כניסת מהפכת אבקי'השרפה ליפאן עד המאה התשיע'רשה.

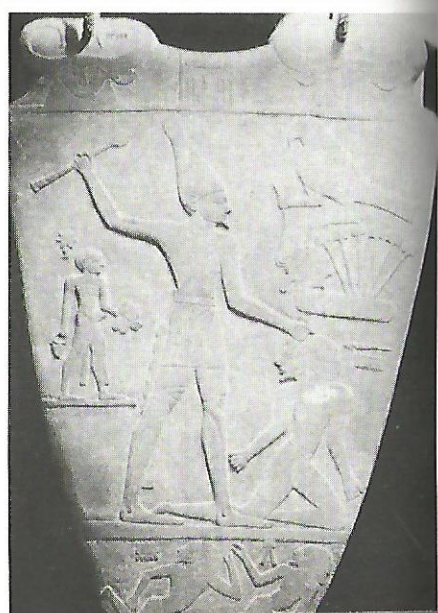

מימין: קשתים מצריים מקבר אמנמחאת באסיט, הממלכה התיכונה (1600-1938 לפסה"ג). היעדר מיגון גופני מעיד על טבעה הארעי של הלוחמה המצרית הקדומה.

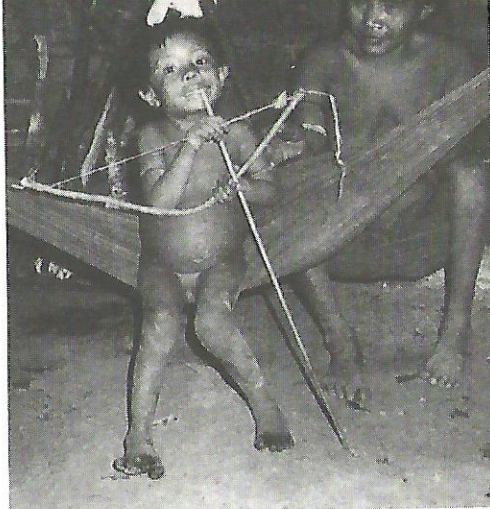
למעלה: פרעה סתי הראשון בקרב עם הלובים בכרונ, המאה הארבע עשרה לפסה"ג. הופעת המרכבה המריצה את הלוחמה המצרית.

מימין: שריון החזה של נארמר (מנס), מראה את מאחד מצרים התחתית עם העילית, שנחשב לפרעה הראשון (בערך 3100 לפסה"ג), ממת שבו.

מימין: לוחם יאנומאמי בעתיד. נשקו פשוט, שלא התפתחה מאז הומצאתו בתקופת האבן.

למטה: מחזה ציד בתקופת האבן החדשה מאלפורה שבדרום ספרד. כנשק אולי הופיעה הקשת ב-12,000 בערך לפסה"ג.

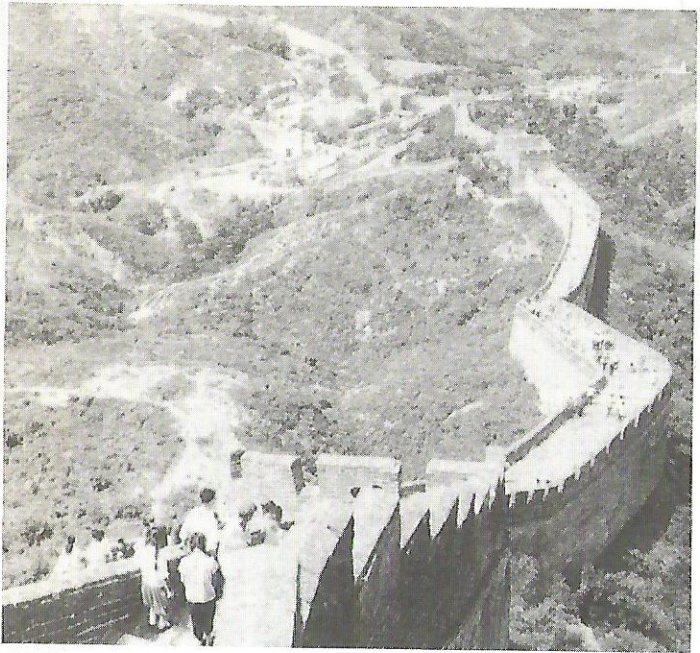

משמאל: לוחמים אצטקיים בלבוש קרב, כפי שתיארום אחרי הכיבוש אמנים וילדים בליאנצו דה קלאסקאלה. רצועות הראש עטורות הנוצות מורות על גבורה רבה בלחימה.

חצובה בסלע ומגדל.

למטה: החומה הגדולה של סין בקרבת פקין, במצבה המשוקם. מערכת אסטוטגית זו הוורכה בהתמדה להגן על הממלכה מפני נוודי הערבה.

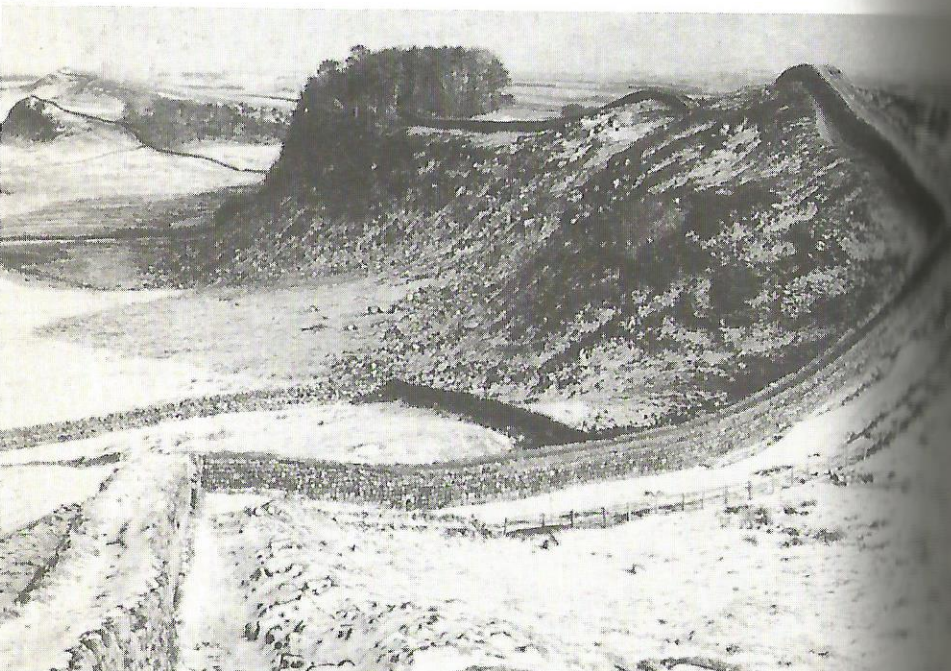
ממית נובי. ייתכן שטבח פולחני היה מאפיין של הלוחמה המצרית, כמו של האצטקית.

למטה: המנוצחים האשורים במערכה הכשדית (סוף המאה השביעית לפסה"ג) סופרים ראשים. זה לא היה פולחן אלא הוכחה לאכזריות חדשה בלוחמה.

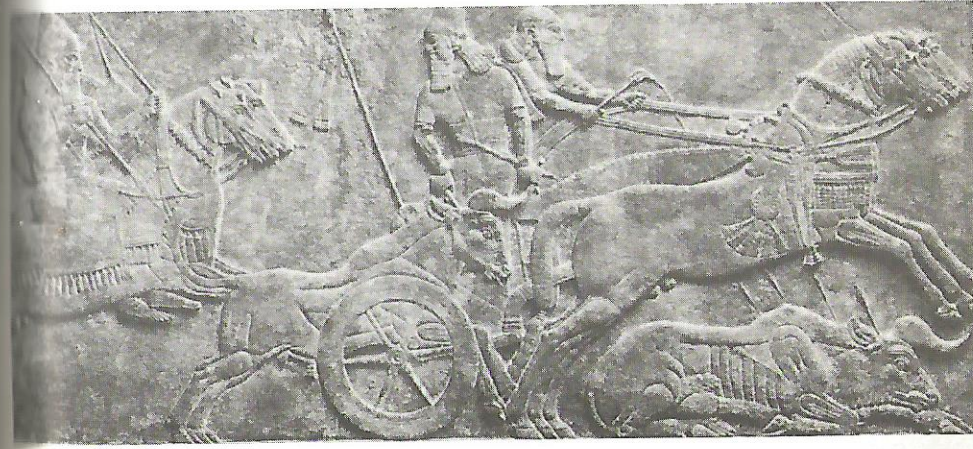
17

למטה: אשורים צדים את שוריהבר גדול הקרניים מתוך מרכבה, במאה השביעית לפסה"ג. אפשר שבמקורה פותחה המרכבה לציד.

חומת אדריאנוס בקרבת קאדיס קראוס בצפון אנגליה. תחילת בנייתה ב-122 והיא מערכת ביצורי הגבול השמורה ביותר של קיסרות רומא.

19